मल्लिनाथमनीषा

(A collection of Papers presented at the Seminar on Mallinatha, held on 22nd & 23rd September, 1979, in the Department of Sanskrit, Osmania University.)

Edited by

Dr. P. G. Lalye,
Head, Dept. of Sanskrit,
O. U. Hyderabad

Department of Sanskrit
Osmania University,
Hyderabad-500007.

1981

MALLINATHAMANISA
First Edition 1981.

Copies : 300

Price : Rupees Thirty only.

Published by :
Dr. P. G. Lalye,
Head, Dept of Sanskrit
O. U. Hyderabad

Printed at :
Shree Santosh Printing Press,
Badi Chawdi, Sultan Bazar,
Hyderabad (A. P.)

Preface

It gives me immense pleasure to present MALLINATHA MANJUSA to the scholars. This book contains papers read at the Seminar on Mallinatha held on 22nd and 23rd Sept. 1979, under the aegis of the Department of Sanskrit, Osmania University. The Diamond Jubilee of Osmania University was celebrated in 1978–79. The seminar on Mallinatha was held as part and parcel of those celebrations. These papers, I hope, may fulfill, though partially, a long-felt need of a comprehensive study of Mallinatha's commentaries. Mallinatha was a resident of Kolachalam (Dist. Medak, Andhra Pradesh) and it was in the fitness of things that the first-ever seminar on Mallinatha was held at Hyderabad. I apologize tothe scholars for bringing this book out with a little delay. Prof. B. R. Sastry, the then Head of the Sanskrit Department, Osmania University, had done a commendable ground work earlier. Later I took up the work as Head of the Department. Thanks to the very valuable co-operation extended by my colleagues, the seminar went on very punctually and smoothly. The scholar critics should decide the value of this work as

आ परितोषा द्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

I take this opportunity to express our gratitude to Prof. G. Ram Reddy, Vice-Chancellor, Osmania University and to Prof V. A. Shahane, Chairman, Diamond Jubilee Committee, for kindly sanctioning Rs. 5000/- for the seminar. I extend my heart felt thanks to the Secretary, Andhra Pradesh Sahitya Academy, Hyderabad for kindly donating Rs. 2000/- for the seminar. I also extend sincere thanks to the Director, Sanskrit Academy, for contributing Rs. 1000. On behalf of the Sanskrit Department, I express sincere thanks to all the scholars who took the troubles of coming over to

Hyderabad and present their learned papers at the seminar. I am indebted to all my colleagues and especially to Dr. P. Sriramachandrudu, Reader in Sanskrit, Osmania University for rendering valuable assistance in editing this book My thanks are also due to Sri C. V. Seshacharyulu for going through the proofs indefatiguably.

Hyderabad,
3-9-1981.

Dr. P. G LALYE
Head, Dept. of Sanskrit,
Osmania University.

यद्वाणी कविकालिदासकवितासौन्दर्यसंजीविनी
काव्यश्रीफलभेदकर्मकृतिनी या भारवेर्भारती ।
या माघस्य मनीषिगम्यवचसां सर्वङ्कषाख्यायिनी
श्रीहर्षस्य च विद्वदौषधवचःसारार्थसंज्ञापिनी ॥
यश्चाप्याकलयन् कवीश्वरगिरां सर्वं रहस्यं सुधी-
र्यःकाव्यार्थसमस्तशास्त्रकुशले वाग्मी कवीनां कविः ।
नीतिज्ञः पदवाक्यशास्त्रनिपुणो यो वेदवेदान्तवि-
च्छ्रीकोलाचलमल्लिनाथमतिमन्मल्लाय तस्मै नमः ॥

—नलिनी साधले

CONTENTS

मल्लिनाथस्य वेदवैदुष्यम्

—सन्निधानं लक्ष्मीनारायणमूर्तिः
"साङ्गस्वाध्यायभास्करः" "मीमांसाविद्याप्रवीणः"

इयमिदानीं अस्मद्देशे अतीव विचित्रा वैज्ञानिकदृष्ट्या शोचनीया च काचन परिस्थितिः अनुभूयते यदद्यत्वे वेदशास्त्रयोः पाण्डित्यं भ्रातृभिः अविभक्त रिक्थमिव प्रायः असमानाधिकरणमिवाभिलक्ष्यते। अष्टाभिर्विकृतिभिस्साकं वेदमधीतवतामप्यनेकेषां मास्तु नाम शास्त्रकौशलं, केवलमकारान्तोऽपि रामशब्दः प्राणान्तायते। नैवेषु शास्त्रेषु निष्णाता अपि बहवः अस्तु नाम आरादेव वेदस्य कथा, अन्ततः; सन्ध्यामन्त्रानपि सस्वरमुच्चारयितुं न पारयन्ति।

वस्तुतस्तु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" इत्यध्ययनविध्यनुरोधेन फलवदर्थावबोधोपयिकं, अर्थात्—साङ्गोपाङ्गमेव स्वाध्यायमध्येतव्यं मन्यन्ते मीमांसकाः। अध्ययनविधेः वेदाक्षरग्रहणमात्रोपक्षीणतां व्याचक्षाणा अपि, "ज्ञेय" श्चेति पृथग्वचनबलात् अङ्गादीनामप्यध्ययनं विध्युपात्तमुपपादयन्ति उत्तरमीमांसकाः।

तदिह मल्लिनाथः महोपाध्यायपदमादधानः न केवलं सर्वशास्त्रज्ञः, नाऽपि कलामात्रकुशलः, आसीत्, आम्नायेष्यस्याप्रतिहतं पाण्डित्यमासीत्- अर्थात्- अयं सर्वतन्त्रस्वतन्त्र इत्युक्तौ नात्र संशयः विस्मयो वा सहृदयैर्विधेयः। महानुभावानां मल्लिनाथादीनां पाण्डित्यं परिच्छेत्तुं अद्यतनानां अल्पसाराणामस्माकं पाण्डित्यं मानदण्डतया परिग्रहं नार्हति।

तदिह तदीयं वेदवैदुष्यमधिकृत्य किञ्चिन्निवेद्यते—

I. तत्र रघुवंशसञ्जीविन्यां प्रथमसर्गस्य त्रयस्त्रिंशत्तमे-

"तस्य मात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ (१-३३)

इत्यस्मिन् श्लोके "आत्मजन्मपदं प्रथमं पुत्रपर्यायतया व्याख्याय, 'यद्वा' इत्यादिना "आत्मनो जन्मनि = पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकस्सन्" इत्यर्थान्तरपरतया व्याकुर्वन् पितुरेव पत्न्यां पुत्ररूपेण उत्पत्तिमुपपादयितुं एकाग्निकांडगतं–

"अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधिजायसे ।
आत्मा वै पुत्र नामासि स जीव शरदश्शतम् ॥"

इति मन्त्रमप्युदाजहार ।

II तत्रैव एकोनपञ्चाशत्तमे श्लोके–

"वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥" (१-४९)

इत्यत्र अग्नीनां प्रत्युद्यानं विवृण्वन् मल्लिनाथः 'प्रोष्य–आगच्छतां आहिताग्नीनां अग्निप्रत्युद्यानं श्रुतिप्रसिद्धं" इत्याह- समर्थितश्चायमर्थस्सोदाहरणं आपस्तंबमहर्षिणा श्रौतसूत्रे, यथा :–

"यथा ह वा इतं पितरं प्रोषिवांसं पुत्राः प्रत्याधावन्ति एवं ह वा एतमग्नयः प्रत्याधावन्ति । स शकलान् दारूणि वाऽऽहरन्नेति, यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्नेति तादृक्तदिति विज्ञायते" इति ।

न ह्यनधिगतश्रौतसंप्रदायरहस्याः एवं जातीयकमर्थं समर्थयितुं प्रभवन्ति ।

III. तत्रैव द्वितीयसर्गप्रथमश्लोकव्याख्यायां "जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामिति" समस्तपदं यद्यपि "जायया = भार्यया सुदक्षिणया प्रतिग्राहिते" इत्येवंरीत्या साधारणतया व्याख्याय समापयितुं शक्यं, परन्तु "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया भवति यदस्यां जायते पुनः"

इति जायापदनिरुक्तिपरश्रुत्युदाहरणपूर्वकं "जायापदसामर्थ्यात् सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमस्तीति सूचित" मित्यभिदधानः मल्लिनाथसुधीः श्रुतिमर्यादानुविधायि कविहृदयं यथावदाविश्चकार ।

IV. तत्रैव नवमसर्गे–

"अजिनदण्डभृतं कुशमेखलां यतगिरं मृगशृङ्गपरिग्रहम्
अधिवसस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः ॥"

(९-२१)

इति दशरथस्य आश्वमेधिकदीक्षावर्णनपरं पद्यं विवृण्वन्

"कृष्णाजिनेन दीक्षयति......ब्रह्मणैवैनं दीक्षयति"

"यद्दीक्षितदण्डं प्रयच्छति वाचमेवावरुन्ध......अर्जा भुञ्जते"

"ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेध्य......मेखलया यजमानं दीक्षयति"

"वाचं यच्छति यज्ञस्य धृत्यै"

"इन्द्रस्य योनिरसि मामाहिंसीरिति कृष्णविषाणां प्रयच्छति–
–कृष्णविषाणया कण्डूयते ।

इत्थमेकैकमपि विशेषण श्रुतिप्रमाणोदाहरणेन समुपबृंहयति स्म ।

V. तत्रैव प्रकरणे

"कनकयूपसमुच्छ्रयशोभिनो वितमसा तमसासरयूतटाः (९-१०)
इति कालिदासोक्तं यूपानां कनकमयत्त्वं प्रकृत्य अभिदधे मल्लिनाथः–

"कनकमयत्वं च यूपानां शोभार्थं; विध्यभावत्" इति । शोभार्थं प्रशंसार्थमित्यर्थः । श्रूयन्ते हि शतशो वेदे विधेयप्रशंसार्थाः गुणवादाः, "आदित्यो यूपः इत्यादयः" । यथा आज्यलिप्ततया तेजस्वित्वगुणयोगादादित्यत्वमुच्यते यूपस्य तद्वदत्र कनकमयत्व कविरवादीदिति मन्तव्यम् । किं निबन्धना क्लिष्टकल्पनेऽयं? का हानिः वस्तुत एव कनकमयत्वे यूपानां? इतिचेत् "विध्यभावादित्येव मल्लिनाथस्य समाधानम् । इत्थं निर्विचिकित्सं धीरं धीरमभिधातुं अभिहितमर्थं समर्थयितुं वा मल्लिनाथ

सदृशा: मथितवेदपारावारा: कतिपये महानुभावा एव प्रभवन्ति, न परे पल्लवग्राहिपाण्डित्योपजीविन: । अयमाशयः- यूपस्वरूपमित्थं प्रत्यक्ष वेदे श्रूयते-

"बैल्वो वा खादिरो वा पालाशो वा । अन्येषां यज्ञक्रतूनां यूपा भवन्ति । राज्जुदाल एकविंशत्यरत्निरश्वमेधस्य" इति । क्वचित् विकृति विशेषे सोमापौष्णादौ ।"औदुम्बरो यूपो भवति" इति च.

यद्यपि केचिदाचक्षीरन्- महाकविना कालिदासेनाभिहितत्वात् तदन्यथानुपपत्त्या यूपानां कनकमयत्व यथाश्रुतमेवोपादेयम् । यद्यीदमुप लभ्यमाने वेदे नोपलभ्यते, अस्तु नाम तदा प्रलीनवेदशाखामूलकत्वमस्य । सति चैवं "विध्यभावात्" इति प्रत्याख्यानं व्याख्यातुस्साहसिकतामेवा वगमयतीति । परं तदपि निस्सारम् । प्रत्यक्षवेदेन यूपस्य प्रकृतिद्रव्ये खादिरत्वादिरूपेण निर्धारिते, तेनैव नैराकांक्ष्यात् न अर्थापत्तिरनुमान वा तद्विरुद्धं कनकमयत्वादिरूपमर्थान्तरमापादयितुं पारयति; अनाकाङ्क्ष तार्थाभिधानप्रसङ्गात् । न च कनकमयत्वस्य साकाङ्क्षत्वात् तदनुरोधेन तस्य यूपान्वयो भवत्विति वाच्यम्; उभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रबलेन प्रकरणेन विनियोगे कृते, अन्यतराकाङ्क्षालक्षणस्य दुर्बलस्य स्थानस्य अप्रवृत्ततया बाधस्य बलाबलाधिकरणसिद्धत्वात् । कथं नाम तन्नानुरुन्ध्यात् मीमांसकाग्रणीर्मल्लिनाथसुधीमणिः । अय हि "अन्तस्तंत्रमरंस्त" इत्यव अभिज्ञैरभिनन्द्यते ।

VI. तत्रैवैकोनविंशसर्गस्य अष्टाचत्वारिंशत्तमे श्लोके अति कामुकस्य अग्निवर्णस्य राजयक्ष्मरोगग्रस्ततां कथयन् कविरभिधत्ते स्म-

"आमयस्तु रतिरागसंभव:
दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत्" इति

कोऽयं दक्षशाप:? स कथं वा चन्द्रमक्षिणोत्? इतीमामध्येतृजन

जिज्ञासामपनिनीषुणा मल्लिनाथेन तद्व्याख्यायामाख्यायि- "दक्षः किल अन्याः स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं सोमं शशाप । स शापश्चाद्याऽपि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते" इति । तदिदं तैत्तिरीयसंहिता द्वीतीयकाण्डतृतीयप्रश्नपञ्चमानुवाकस्य- तदर्थस्य च स्वभ्यस्ततया सद्यो बुद्ध्यारूढस्य तात्पर्यवर्णनपरमेवेति वयमुत्पश्यामः । तत्र हि एव माम्नायते-

"प्रजापतेस्त्रयस्त्रिंशद्दुहितर आसन्······

······तद्राजयक्ष्मस्य जन्म" । इति ।

VIII. कुमारसंभवसंजीविन्यां प्रथमसर्गस्य सप्तदशश्लोके

"प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्य
स्वयमन्वतिष्ठत्

इति कालिदासोक्तं हिमवतश्शैलाधिपत्यं यद्यपि ब्रह्माण्डपुराणादि प्रसिद्धं, परन्तु तदीयं कल्पितयज्ञभागत्वं किं प्रमाणकमिति प्रश्नस्योत्तरतया तैत्तिरीयाश्वमेधप्रकरणोक्तं-

"इन्द्राय राज्ञे सूकरो वरुणाय···हिमवतो हस्ती" इति वाक्यमुद्धृत्य दर्शयति स्म मल्लिनाथः । क्वाऽपि कोणे विद्यमानं अनतिप्रसिद्धमिदं वचनं अनधीतवेदेन जनेन स्मर्तुमुदाहर्तुं वा दुश्शकमिति वस्तुस्थितिकथनमेवैतत्

VIII. तत्रैव-

"शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां
शुचिस्मिता मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभां
अनन्यदृष्टिस्सवितारमैक्षत ॥"

इति पञ्चमसर्गीयविंशतितमश्लोके पार्वत्याः पञ्चाग्निमध्यतपश्चरणप्रकारमुपवर्णयन् कालिदासः- "चतसृषु दिक्षु चतुरः

अग्नीन् प्रज्वाल्य, तन्मध्यगता पार्वती अनन्यदृष्टिस्सवितारमैक्षत" इत्य वोचत् । तत्र कथमनग्निभूतेन सवित्रा अग्नीनां पञ्चत्वं सिध्यतीत्या काङ्क्षायां" सवितैव पञ्चमोऽग्निः" "अग्निस्सविता सवितैवाग्निः" इति श्रौतलिङ्गात् इत्यभिधाय. अग्निसवित्रोस्सहावस्थानलक्षणमेकत्व मभिसन्धाय, मल्लिनाथस्समादधे । तमिममर्थं याजुषी श्रुतिरित्थं समर्थयति–

"अग्निं वा वादित्यस्सायं प्रविशति, तस्मादग्निर्दूरा-
न्नक्तं ददृश, उभे हि तेजसी सपद्येते" इति,

"उद्यन्त वा वा दित्यमग्निरनुसमारोहति, तस्माद्धूम
एवाग्नेर्दिवा ददृशे" इति च

IX किरातार्जुनीयस्य एकादशसर्गे इन्द्रार्जुनसंवादान्तर्गतं–

"कथं वा दीयतामर्वाङ्मुनिता धर्मरोधिनी ।
आश्रमानुक्रमः पूर्वैः स्मर्यते न व्यतिक्रमः" (११-७६)

इत्यस्य श्लोकस्य घण्टापथे–

"ब्रह्मचारी भूत्वा गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।"

इति वाजसनेयकश्रुत्युदाहरणेन कविसम्मतं ब्रह्मचर्यादीनां चतु र्णामाश्रमाणां क्रमसमुच्चयपक्षं समर्थ्य, तस्य अनुत्पन्नवैराग्यान् मन्दा धिकारिणोऽधिकृत्य प्रवृत्तत्वमाचार्योक्तमनुसन्दधानः उत्पन्नतीव्रवैरा ग्याणामुत्तमाधिकारिणां कृते आश्रमविकल्पपक्षरूपं विशेषमप्याह–

"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्, गृहाद्वा वनाद्वा" इति ।

X. शिशुपालवधस्य द्वितीयसर्गीयैकाशीतितम श्लोके–

"उदेतुमत्यजन्नीहां राजसु द्वादशस्वपि ।
जिगीषुरेको दिनकृदादित्येष्विव कल्पते ॥" (२–८१)

इत्यत्र द्वादशराजमण्डले विजिगीषोरेवाभ्युदय भाक्त्वमुपपादयन्, द्वादशानामादित्यानां मध्ये दिनकृतमादित्यमुपमानीचकार कविः। तद्व्याख्यायां च सर्वङ्कषाख्यायां-" कथमिदमादित्यानां द्वादशत्व? एक एव खल्वादित्यः अस्माकमक्षिगोचरतामुपयाति ? इतीमामाशङ्कां अपाचिकीर्षुः मनीषिप्रवरो मल्लिनाथः प्रथमं– "इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोर्यमा। आर्चिविवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च" इत्येवं पुराणप्रसिद्धैः नामभिः तेषां द्वादशत्वमुक्त्वा तन्नानात्वे उपष्टंभकतया आरुणकेतुकचयनप्रकरणगतां श्रुतिमिमां प्रमाणीचकार–

"नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम्" इति।

अत्राऽयं प्रकरणार्थः- अस्ति किञ्चिदारुणकेतुकचयनं नाम अबीष्टकासाध्यं आरण्यकश्रुतिप्रसिद्धं कर्म। तदनुष्ठानफलत्वेन प्राप्यं कश्यपाख्यमुख्यसूर्याधिष्ठितं महामेरुस्थानं स्वर्गविशेषमुपदर्शयन्ती श्रुतिः तदुपोद्घाततया सूर्याणां ननात्वं ब्रवीति। तद्यथा-

"आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः....
कश्यपोष्टमः, स महामेरुं न जहाति" ॥ इति।

अयमाशयः– योयमस्मत्प्रत्यक्षगोचरः, स आरोगाख्यस्सूर्यः तदपेक्षया त्रयस्सूर्याः भ्राजपटरपतङ्गाख्याः मेरुमार्गस्य अधस्तात् सञ्चरन्तः तद्देशान् अवभासयन्ति। स्वर्णरः ज्योतिषीमान् विभासः इत्यतन्नामानस्त्रयः तस्य ऊर्ध्वं परिवर्तमानाः तद्भागान् उद्योतयन्ति। त एते सप्ताऽपि चरस्वभावा एव सूर्याः। स्थिरस्तु कश्यपाख्यः अष्टमः अतिरिक्त एव कश्चित् सूर्यः। स महामेरुं न जहाति। तदनुग्रहेणैव सोमः उक्तान् सप्ताऽपि सूर्यान् आरोगादीन् जगत्प्रकाशनक्षमान् करोति।

ननु एतावतां सूर्याणामस्तित्वे किं मानम्? प्रत्यक्षमिति ब्रूमः। यद्यप्यस्मत्प्रत्यक्षगोचर आरोगाख्यस्सूर्य एक एव, अन्येषामस्माकं आनुश्रविकत्वेऽपि पञ्चकर्णो वात्स्यायनः, सप्तकर्णश्च प्लाक्षिः तान् प्रत्यक्षमपश्यताम्। अष्टमस्तु कश्यपाख्यः तयोरप्यानुश्रविक एव। परन्तु गार्ग्यः प्राणत्रातनामा महर्षिः तमपि प्रत्यक्षमैक्षत। अपिचाऽयमुपदिशति, अन्येषामपि तत्साक्षीकरणसाधनं ऊर्ध्वाधोभागवर्ति सूर्यसन्तापानास्कन्दितं सुख

शीतलं मध्यतनं मेरोः पन्थानम्। एवञ्च प्रत्यक्षप्रमाणप्रमितत्वात् अष्टौ सूर्याः अवश्यमङ्गीकर्तव्या इत्याचष्टे श्रुतिः-

"अष्टौ तु व्यवसिता इति"।

न च एक एवादित्योस्माकं प्रत्यक्षः। अन्येषां तु अतथात्वात्. आनुश्रविकत्वमेव, न प्रत्यक्षत्वमिति वाच्यम्। न हि प्रत्यक्षयोग्यमपि सर्वं सर्वस्य प्रत्यक्षं भवतीत्यास्तां तावत्।

एवमष्टानामादित्यानां प्रत्यक्षप्रमितत्वेऽपि इतोधिकानामपि तेषामस्तित्वं कार्यलिङ्गकानुमानगम्यमित्येव गमयति श्रुतिः। यथा-

"नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम्" इति।

अय भावः-कार्येण हि कारणमनुमीयते। एवं कार्यनानात्वे कारण नानात्वमपि। यद्येक एव सूर्यस्स्यात् तस्य एकस्वभावत्वात् वसन्तादिषु ऋतुषु विलक्षणानां कार्याणामुपलंभः न स्यात्। उपलभ्यन्ते च फलपुष्पौषाधिविशेषोद्गमप्रभृतीनि, तापवृष्टि- शैत्यादीनि च विलक्षणानि कार्याणि। तदनुरोधेन तत्कारणानां सूर्याणामपि नानात्वं अकामेनाऽपि अवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति।

किंबहुना ? अनया च विधया विचार्यमाणे कार्याणामानन्त्यात् अनन्तसूर्यत्वं पर्यवस्यतीति श्रुतिरभिप्रैति। तद्यथा :-

"एतयैवावृताऽऽसहस्रसूर्यताया इति वैशम्पायनः"। अत्रत्यं सहस्र शब्दमानन्त्यार्थकं मन्यन्ते भाष्यकृतः।

XI. नैषधीयचरितस्य चतुर्थसर्गे दमयन्तीकृत चन्द्रोपालंभप्रसङ्गे हृद्यमिदं पद्यमुपनिबबन्ध ग्रन्थकारः श्रीहर्षः।

किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः॥
(४-५२) इति।

हे चन्द्र! जड! त्वमित्थं मन्यसे किं वा यत्- दमयन्ती यावज्जीवति तावत्तदीयं मनः मयि लग्नं न भवति, अतः तां मारयामि, मृतायां

च तस्यां तन्मन· अवश्यं मामुपैष्यति– इति। तत्केवलं त्वदीयजडता प्रयुक्तैव संभावना। यद्यपि श्रुतिःशरीरादपक्रान्तेष्वसुषु मनसः चन्द्रमसि लयं ब्रवीति, परन्तु स चन्द्रः मन्मनोलयाऽलम्बनः न त्वं. किन्तु नलमुख चन्द्र एव। इदं च केवलं न मे आभिमानिकम्। कुतइतिचेत् श्रूयताम्–त्वदीयं हि चन्द्रत्वं गौणम्। मुख्यस्तु नलमुखचन्द्र एव। मुख्यगौणयोर्मुख्ये खलु कार्यसंप्रत्ययं बुधाः प्रत्याययन्ति। विबुधश्च स्मरः इत्थंभूतमेव श्रुत्यर्थं मे समुपादिशत्। अतस्त्वं वृथाप्रत्याशया मां मा बाधिष्ठाः इत्याशयः।

नतावदवेदवित् केवलशास्त्रज्ञः कश्चिदिमं पद्यं यथावद्व्याख्यातुं प रयति। मल्लिनाथसुधीस्तावत् 'जीवातु" समाख्याने तदव्याख्याने– "यत्रास्य पुरुषस्याग्नि वागप्यति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिश श्रोत्रं पृथिवीग् शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः अप्सु रोहितं च रेतश्च निधीयते"। इति शुक्लयजुर्वेदीयबृहदारण्यक वचनमुदाहृत्य श्लोकार्थं समर्थयामास। अनेन च अय न केवलं कवेराशय पुष्णाति: अपि तु आत्मीयां अनेक वेदशाखाभिज्ञतामपि अभिद्योतयति। इत्थ मल्लिनाथस्य वेदवैदुष्यप्रख्यापकानि प्रमाणानि तदीयव्याख्यानेषु शतशस्समुपलभ्यन्ते। परंतु लघु– निबन्धमिमं विस्तरदोषान्निस्तारयितुमियता बिरम्यते।

XII. इदं तावदेकं वक्तव्यं-यथाचास्य महाभागस्य वेदपूर्वभागे सर्वतोमुखमखण्डं पाण्डित्यं उपरितनैरुदाहणैरनुमीयते. तद्वत् आत्मयाथात्म्यप्रतिपादनाय प्रवृत्ते उपनिषच्छब्दवाच्ये उत्तरभागेऽपि अनुत्तममस्य विज्ञानमभवदित्यवगम्यते- सञ्जीविन्यां, घण्टापथे, सर्वङ्कषायां, जीवातौ च तत्तत्प्रकरणोदाहृतैः प्रमाणवचनैः। तत्र दिग्दर्शनार्थतया कतिपयान्यत्र निर्दिश्यन्ते। यथा–

रघुवंशसञ्जीविन्याम् :–

"तमेवं विद्वानमृत इह भवति। नान्यः पन्था विद्यतेयनाय"

(१०-२८)

"इदगं् सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च" (१०-२८)
"ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" (८-१४)

कुमारसंभवसञ्जीविन्यां :-

"तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति" (२-५१)
"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" (२-४)
"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते...संविशन्ति" (२-९)
"स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितम्" (२-१०)
"इन्द्रियेभ्य: पराह्यर्था...सा परा गतिः" (२-१५)

घण्टापथे :-

"न हिंस्यात्सर्वा भूतानि"...... (१३-६५)
"तस्माद्दानं परमं वदन्ति"...... (१८-२४)
"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा, विद्ययामृतमश्नुते" (१८-२८)
"ईशानस्सर्वविद्यानां"...... (१८-४२)

सर्वङ्कषायाम् :-

"सोऽहम्" "न सपुनरावर्तते" (१-३२)
"अजामेकां लोहित......भोगामजोन्य:"
"तत्वमसि"...... (१-३३)

जीवातौ :-

"यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" (२-१)
"यत्रास्य पुरुषस्याग्नि...निधीयते" (३-५२)

इत्येवमादीनि ।

सन्तु नाम परश्शतं परस्सहस्रं वा व्याख्यातारः, परन्तु कवीनां

गणनाप्रसङ्गे कालिदासस्यैव व्याख्यातॄणां प्रसङ्गे सर्वतः प्रथममुपतिष्ठते मल्लिनाथसुधियः महनीयं नामधेयम् ।

स हि नूनं जिज्ञासुजनानुजिघृक्षयैव प्रचोदितः "इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया । नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते" इति प्रत्यजानात् । प्रतिज्ञातमर्थं यथातथं निष्प्रत्यूहं निरवहृच्च ।

व्याख्यानशैली चास्य महाभागस्य अपनीयत्वचं मोचाफलं हस्ते निदधातीव, अतिगभीरमपि कविहृदयं गहनादुद्धृत्य पाठकानां समक्षमुपक्षिपन्ती सहृदयानां हृदयानि अतितरामाकर्षति, आनन्दरसमभिवर्षति, अनन्यलभ्यां अविस्मरणीयां अपूर्वां कामपि अनुभूतिमुद्रामादधाति ।

"जयतु जयतु सोऽयं मल्लिनाथो महात्मा"

ओम्-तत्-सत्

मल्लिनाथस्य वेदान्तवैदुषी

–श्री गोडा सुब्रह्मण्यशास्त्री

अथ तत्रभवान् महोपाध्यायमल्लिनाथ सूरिः आन्ध्रः रघुवंशादीनां प्राचीनानां महाकाव्यानां व्याख्याता सर्वेषु शास्त्रेषु सकलासु कलासु च निष्णातः। प्रकृते ऽस्मिन् लघुनिबन्धे तस्य महापण्डितस्य वेदान्तविद्वत्ता मधिकृत्य तदीयव्याख्याग्रन्थावलम्बेन किञ्चिदिव यथाशक्ति प्रदर्श्यते।

महाकविः कलिदासः कुमारसम्भवमहाकाव्ये "नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने। गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेदुषे" इति श्लोके स्वकीया मुपनिषत्तत्वज्ञतां प्रादर्शयत्। तदीयव्याख्यायां मल्लिनाथसूरिः —"केवलाय- एकरूपाय-'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' इति श्रुतेः" इति केवलपदं श्रुत्युदाहरणपूर्वकं व्याचक्षाणः अद्वैततत्त्वं सूचयति। तथाहि :- आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत्" इत्यैतरेयोपनिषद्वाक्यम्। तत्रैकपदेन स्वसजातीयभेदः, एवेति पदेन स्वगत भेदः, नान्यत्किञ्चनमिषदित्यनेन विजातीयभेदश्च निवर्त्यंते। यथा वृक्षस्य पत्रपुष्पफलादिभिः स्वगतो भेदः वृक्षान्तरात्सजातीयभेदः शिलादिभिर्विजातीयभेदः एवं ज्ञानानन्दादेः ब्रह्मस्वरूपस्य ब्रह्मधर्मत्वेनारोपितत्वात्तद्गतो भेदः स्वगतभेदः। स्वभिन्नत्वे सति चिदात्मकत्वरूपं स जात्य जीवादौ वर्तत इति तन्निष्ठभेदः सजातीयभेदः। एवं जडभेदो विजातीय भेदः। एतद्भेदत्रयं एकतावधारणद्वैतप्रतिषेधैर्निवार्यते। उक्तंहि पञ्चदश्याम्– "वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः। वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः॥ तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते। एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात्"। इति। तत्रान्यपदस्य सामान्य बोधकत्वेन स्वान्यसामान्यभेदव्यावृत्तेः "नान्यत्किञ्चन मिषत्" इत्यने

नैव सम्भवेपि सकोचशङ्कापरिहारायैव एकावधारणपदे श्रुतावुपात्ते यद्यपि, तथापि केवलपदेनैव तादृशार्थो विवक्षितः कविनेति तदीयहृदयज्ञ न मल्लिनाथसूरिणा तदर्थः श्रुत्युदाहरणेन स्पष्टीकृतः।

एवं तस्मिन्नेव श्लोके 'गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे' इत्यर्धे "विभज्यतेऽनेनेति विभागः; भेदोपाधिः गुणानां सत्त्वादीनां त्रयमेव विभागो यस्य तस्मै। भेदं- उपाधिं स्रष्टृत्वादिकमित्यर्थः उपेयुषे" इति व्याचष्टे। एकस्यैवेश्वरस्य स्रष्टृत्वादिभेदः सत्वादिगुणरूपोपधि प्रयुक्त एवेति वेदान्तदर्शने प्रसिद्धम्। उक्तं हि सिद्धान्तबिन्दौ-"कारणी भूतसत्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता। कारणीभूत रजउपहितो ब्रह्मा स्रष्टा। कारणीभूततमउपहितो रुद्रः संहर्ता। कारणीभूतसत्वाद्यव च्छिन्नचितां विष्ण्वादिरूपत्व मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते- 'अथ यो ह खलु वावास्य तामसोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योयं रुद्रो य यो ह खलु व व.स्य राजसोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योयं ब्रह्माऽय यो ह खलु वावास्य सात्वि कोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः स वा एष पुरुष एकस्त्रिधा भूतः'। इति"॥

अयमपरः कालिदासीयश्लोकः :-

त्वं पितॄणा मपि पिता देवानामपि देवता।
परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि॥

अत्र मल्लिनाथः "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः। महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति सर्वोत्त रत्वाभिधानात्, इत्याह। अनेन च-आध्यानाय प्रयोजनाभावादित्यधि करणसिद्धान्तः प्रतिपादितः। तथाहि तदधिकरणमेवं प्रवृत्तम्- 'इन्द्रि येभ्यः परा' इत्यादिपूर्वोक्तकाठकवाक्यं विषयः। किमिमानि वाक्यानि भिन्नानि उत आत्मपर मेकमेव वाक्यमिति संशयः। तत्र इन्द्रियादिभ्यः अर्थादीनां परत्वप्रतिपादनमिति भवति मतिः। न च बहूनां परत्वप्रति पादने वाक्यभेदापत्तिरिति वाच्यम्। वाक्यभेदस्येष्टत्वात्; इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः - "पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यते इति युक्तम्। न

प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनम्। कस्मात्, प्रयोजनाभावात्। न हीतरेषु परत्वेन प्रतिपिपादयिषितेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा। पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्य. परस्मिन् सर्वानर्थव्रातातीते प्रतिपन्ने, दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः। तथा च श्रुतिः 'निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते' इति। अपि च पुरुषान्नपरं किञ्चिदिति परप्रतिषेधेन काष्ठादिशब्देन च पुरुषविषय मादरं दर्शयन् पुरुषप्रतिपत्त्यर्थैव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति। अपिच "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पद' मित्युक्ते किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यायाकांक्षायामिन्द्रियाद्यनुक्रमणात्परमपदप्रति पत्त्यर्थ एवायमायास" इत्यवसीयते। इत्येतदधिकरणसिद्धमर्थं सर्वोत्तर त्वाभिधानादित्येकेनैव पदेन संगृह्णातीति अहो अस्य पाण्डित्य प्रकर्षः॥

एवं :- "मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम्।
यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्तमात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम्॥"

इति कालिदासीयश्लोके "तमात्मानमात्मनि, स्वस्मिन्. अवलो कयन्तम् साक्षात्कुर्वन्तम्. स्वातिरेकेण परमात्मनो ऽभावादिति भावः" इति व्याचक्षणो मल्लिनाथसूरिः. तत्वमसीत्यादिमहावाक्यजन्याखण्ड ब्रह्माकारनिर्विकल्पकसाक्षात्कारमभिप्रैति। अयं हि साक्षात्कारस्तत्वं पदार्थज्ञानाधीनः। तत्र तत्पदस्य जगत्कारणत्वादिविशिष्टचैतन्यं शक्यार्थ इति वक्तव्यम्। तत्र तस्य शक्तिग्रहो नोपपद्यते। प्रमाणान्तरप्रसिद्धे ह्यर्थे सङ्केतग्रहः सम्भवति। न चेदृशस्य तत्पदार्थस्य प्रमाणान्तरेण प्रसिद्धिः। नच "आद्यकार्यं सकर्तृकम्. कार्यत्वात्. घटवत्" इत्यनुमानेन तत्सिद्धिः। कुलालादिक्रिययैव घटादिकार्योत्पत्तिसिद्धौ कुलालादीनां कुलालपितृवदन्यथासिद्धत्वेन घटादिकं प्रति कुलालादेः कारणत्वासिद्धौ तत्सिद्ध्यधीनो "यः यद्विशेषयोः कार्यकारणभावः स तत्सामान्ययोरि" तिन्यायः तदधीनायाः "कार्यत्वं कर्तृजन्यत्व व्याप्य" मिति व्याप्तेरसिद्धेः। तादृशव्याप्तिस्वीकारेऽपि बहुजनाश्रयप्रासादादिदृष्टान्तेत नानाकर्तृकत्वा नुमानापत्तेश्च। एवं त्वंपदार्थस्यावस्थात्रयविशिष्टचिद्रूपस्यापि प्रत्य क्षादिना न ज्ञानमिति तस्यापि तत्र शक्तिग्रहानुपपत्तिः। तथापि "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यैस्तत्पदशक्ति ज्ञानं, जाग्र

त्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रतिपादकश्रुतिभिस्त्वंपदशक्तिज्ञानञ्च भवति। विशिष्टयोश्चैक्यानुपपत्तौ, "सत्यं ज्ञानमनन्त" मित्यादिश्रुतिभिस्तत्पदलक्ष्यार्थ ज्ञाने, "योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" इत्यादि श्रुतिभिस्त्वंपदलक्ष्यार्थज्ञाने च सति साक्षादपरोक्ष ब्रह्मविषयकत्वेनापरोक्षरूप निर्विकल्पकसाक्षात्कारो जायते इति सर्वमभिप्रेत्य संक्षेपेण साक्षात्कुर्वन्तम्- स्वातिरेकेण परमात्मनो ऽभावा"दिति व्याचष्टे। स्वातिरेकेण परमात्मनो ऽभावादित्यनेन जीवब्रह्मणोरैक्यमेव श्रुतितिसिद्धमिति द्योतयति। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि", "तत्वमसी"त्यादि श्रुतिभिर्जीवब्रह्मणोरैक्यस्य वास्तवत्वात् भेदस्यौपाधिकत्वात्। उपाधेश्च "नेह नानास्ति किञ्चन", "नात्र काचन भिदास्ति" इत्यादिश्रुतिभिर्मिथ्यात्वावगमात्॥

इममेव साक्षात्कारमभिप्रेत्य शिशुपालवधप्रथमसर्गस्थे -''उदीर्णरागप्रतिरोधकञ्जनैरभीक्ष्णमक्षुण्णतयातिदुर्गमम्। उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनस्त्वमग्रभूमिर्निपायसंश्रया''॥ इति श्रीकृष्णवर्णनपरे श्लोके, त्वमेव निरपायः- पुनरावृत्तिरहितः संश्रयः प्राप्तिः यस्याः सा तथोक्ता 'न स पुनरावर्तते' इतिश्रुतेः। अग्रभूमिः- प्राप्यस्थानम्। ''सोहं'' मित्यादिश्रुतेस्तत्प्राप्तेरेव मोक्षत्वादितिभावः। तस्मान्मुमुक्षूणामपि त्वमेव साक्षात्ककरणीय इति सिद्धम्।''तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"ति श्रुतेः – इति व्याचष्टे। ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य ब्रह्मज्ञानमूलकत्वेन ''नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतिभिः तत्सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टसम्बन्धित्वेन प्रतीयमानयावन्निष्ठत्रैकालिकात्यन्ताभावनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वे ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य गृहीते सर्वकारणत्वादीनामपि मिथ्यात्वासिद्ध्या तत्पदत्वंपदाभ्यां शुद्धचैतन्यस्योपस्थितौ शुद्धचैतन्यमात्रविषयके मूलाज्ञाने निवृत्त मूलाज्ञानप्रयुक्तानां सर्वेषामपि निवृत्त्या जन्मान्तरप्रापककर्मणो ऽभावेन पुनरावृत्तिर्नास्तीति प्रतिपादयितुं मल्लिनाथः 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतिमुदाजहार॥

नैषधमहाकाव्ये श्लोकः :–

''श्रीभरानतिथिसात्करवाणि स्वोपभोगपरता नहितेति ।
पश्यतो बहिरिवान्तरपीयं दृष्टिसृष्टिरधिका तव कापि'' ।। इति

ये त्वधिकारिणः बहुविधज्ञानकर्मानुष्ठानसम्पादितनिरतिशय परमेश्वरप्रसादमहिम्ना नितान्तनिर्मलीकृतान्तःकरणाः सन्तो जागरेऽपि स्वप्नाद्विशेषं न पश्यन्ति तान् ब्रह्मविद्याकामानधिकृत्य प्रवृत्तां कृत्स्नस्य जगतः प्रबोधस्वापावस्थयोः प्रभवप्रलयप्रतिपादिकां श्रुतिमनुसृत्य दृष्टि सृष्टिवादः पूर्वाचार्यैर्निरूपितः । सा च श्रुति :–"एव मेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा: सर्वे लोका: सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्च रन्ती' ति। दृष्टिसृष्टिर्नाम द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वेसति ज्ञातैकसत्वम्। ननु सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे- "जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः" इति वचनेन. बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञाना दिना प्रपञ्चस्य स्थिरत्वप्रतिपादकभाष्यादिना च विरोध इति चेन्न । अनाद्यतिरिक्तसृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात् । कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च । तावतैव बोद्धाभिमतक्षणिकत्वनिराकरणोपपत्तेः नन्वेवं प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेश्चासाङ्गतिरिति चेन्न । स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यदुपपत्तेः । न च सर्वस्य दृष्टि सृष्टित्वे प्रत्यभिज्ञाविरोध इति वाच्यम्। "नेह नानास्ती"त्यादि श्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे ऽवधृते रज्जुसर्पादिवत्प्रतिभासमात्रशरीरत्वेमेव प्रतिभासकलातिरिक्तकलासत्वे बाधकम् । अतो भिन्नकालानामात्म भिन्नानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । अयं च दृष्टिसृष्टिवादो वासिष्ठादो"अवि द्योयोनयो भावा· सर्वेमी बुद्बुदा इव । क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधो लयम्" इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपादितः । इममेव दृष्टिसृष्टिवादमभि प्रेत्य उपरिनिर्दिष्टश्लोके महावेदान्तिना महाकविना श्रीहर्षेण दृष्टिसृष्टि पदं प्रयुक्तम् । एतावद्विस्तरेण तन्मतनिरूपणं काव्यव्याख्यायामनुचित मित्यभिप्रेत्य ज्ञानसृष्टिपदेन मल्लिनाथसूरि : सूचयामास ।।

उत्पन्नब्रह्मसाक्षात्कारा महान्तः ब्रह्मातिरिक्तं मिथ्यात्वेन जानन्तोऽपि अज्ञवद्व्यवहरन्ति । महाकविः श्रीहर्षोऽपि स्वीयखण्डनखाद्यग्रनामके ग्रन्थे 'वयं सर्वप्रपञ्च्य सत्त्वासत्त्व व्यवस्थापन विनिवृत्ताः स्वतः सिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मतत्त्वे केवले भरमवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे' इति वदन् स्वस्य सञ्जातब्रह्मसाक्षात्कारतां प्रकटयन्नपि अज्ञवदेव ब्रह्मानन्दादपि स्मरानन्दोऽधिक इति भैमीवर्णन प्रस्तावे–"ब्रह्माद्वयस्यान्वभवात्प्रमोदं रोमाग्र एवाग्रनिरीक्षिते ऽस्याः । यथोचितीत्थं तदशेषदृष्टावथ स्मराद्वैतमुदा तयासौ" इति श्लोके प्रतिपादयन् तत्रापि अद्वैतानन्दमनुभवति । अत्रहि भैम्या रोमाग्रदर्शनाद्ब्रह्मानन्दः, सम्पूर्णरोमदर्शनाच्च स्मरानन्दस्ततो ऽधिकोजातः । तच्चोचितमेव । कारणतुल्यत्वात्कार्यजन्मन इत्युक्तम् । अत्र ब्रह्माद्वयस्यानन्दमिति पदसमुदायं व्याचक्षाणो मल्लिनाथसूरिः आनन्दस्य ब्रह्माभेदे ऽप्युपचाराद्भेदव्यपदेश इत्याह । अयमभिप्रायः ब्रह्माद्वयस्येति षष्ठीविभक्त्या ब्रह्मानन्दयोर्भेदो ज्ञायते । षष्ठ्याः सम्बन्धार्थकत्वात् ।सम्बन्धस्य च भेदनियतत्वात् । आनन्दस्तु ब्रह्मस्वरूपमेव न तदतिरिक्तमिति "विज्ञान मानन्द ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्, रसोवै सः" इत्यादिश्रुतिभिर्निश्चितम् । तथासति भेदव्यपदेशः कथमित्याशंक्योपचारादिति समादधौ । "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्ते" इति पञ्चपादिकावाक्यं मनसि निधायैव एवं व्याचष्टे इति स्पष्टमद्वैतवेदान्तशास्त्रज्ञानाम् ॥

सर्ववेदान्ततत्त्वावबोधकमधोनिर्दिष्टमिमं श्लोकं तद्व्याख्यां चोपन्यस्य विस्तरभयादुपरम्यते–

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां योक्तनैकविधबाधविरोधैः ।
तत्त्वदीहितविजृम्भितत्तद्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥

हे विष्णो; युक्तिसिद्धानेकबाधैर्विरोधैश्च वस्तु घट पटादिरूपद्रव्यजातं भिदानां भेदानां वास्तु आश्रयः इति न युज्यते । एतत् घटादिवस्तु त्वदिच्छया प्रकटितविशेषं विशेषः घटः पटः इत्यादिवैषम्यम् । इति तत्त्व

याथार्थ्यमित्यर्थः । अत्र बाधो विरोधश्च यौक्तिक इति मल्लिनाथेन प्रदर्श्यते। मृन्निर्मितघटस्य मृन्मयत्ववत् एकमात्रमूलकारणकत्वेन वस्तु एकविधमेव भवितुमर्हति । भदेतु युक्तिसिद्धा बहवो बाधाः । तथा एकस्मादेव मूलकारणात् पृथग्वस्तु जायते चेत् तदा तेजस औष्ण्यमिव शैत्यमपि जायत । इत्यादयश्च युक्तिसिद्धा विरोधाः । एवञ्च घटपटादीनां यदय मन्यान्यभेदोऽनुभूयते स न तात्त्विकः । परन्तु भवदिच्छाप्रेरितया अविद्या ख्यया माययैव तत् भासते । अतस्त्वमेवैकः सर्वमिदं वस्तु इति तत्त्व निर्वचनमिति भावः । अनेन भावप्रदर्शनेन मल्लिनाथस्य सर्ववेदान्त तत्त्व ज्ञतैव न, किन्तु खण्डनादिवादग्रन्थाभिज्ञतापि प्रकटितेति कियद्वयं वेदान्तवैदुषीं प्रदर्शयाम इत्यशक्त्या विस्तरभयाच्चोपरम्यते ॥

मल्लिनाथस्य मीमांसाशास्त्रपाण्डित्यम्

—डा. एस्. बि. रघुनाथाचार्यः
श्रीवेङ्कटेश्वर विश्वविद्यालयः, तिरुपति

१. **प्रबन्धसारः :–** आन्ध्रभारतीभाग्यभूमिः व्याख्यातृचक्रवर्ती, कोलाचलकलशाम्बुधिचन्द्रमाः मल्लिनाथ पद–वाक्य-प्रमाणपारावारपारीण इति जागर्ति तावन्महती प्रसिद्धिः तद्व्याख्यानग्रन्थनिबन्धना लोके । अत्रास्मिन् शोधप्रबन्धे 'शास्त्रम्' इत्यन्वर्थनामधेय पूर्वतन्त्र कीदृशं तस्य पाण्डित्यमिति तत्कृतिपरिशीलनपुरस्सरं सूक्ष्मेक्षिकया विचारयितुमाधीयते तावद्यत्नः ।

२. **मल्लिनाथस्य मीमांसकत्वे बाह्यानि प्रमाणानि :–** भारतभारती प्रणयिजनसमादरणार्हो मल्लिनाथः महाविद्वान् मीमांसाशास्त्र इत्यत्र समुल्लसन्ति बहूनि बाह्यान्यपि प्रमाणानि । तत्र सर्वप्रथमं तावत्प्रमाणमिदं यत्– अनेन स्वकीयसकलव्याख्यानारम्भे सन्दृब्धे "वाणीं काणभूजीम्" इत्यादिपद्ये "अन्तस्तन्त्रमरंस्त" इति प्रयोगस्वारस्ये नास्माभिरिदमुन्नेतुं शक्यते यत्-कीदृशी प्रीतिस्तस्य पूर्वमीमांसाशास्त्रे इति ।

एवमेव एकावलीव्याख्यानस्य तरलसमाख्यानस्य अन्ते अपह्नुत्या तन्त्रे स्वकीयं स्वातन्त्र्यं उदारगम्भीरया सरण्या समाविष्करोति । यथा :–

पारीणाः पदसागरस्य कतिचित्तन्त्रे स्वातन्त्राः परे
केचित्कर्कशतर्कवक्रभणितिप्रौढिप्रियंभावुकाः ।

अन्ये सत्कवितामृताब्धिलहरीमृष्टांशमुष्टिंधयाः
नैते केऽपि वयं तु किं तु त इमे सर्वे बहूकुर्वते ॥

इति ।

तथैव कुमारस्वामी रत्नापणारम्भे स्वतातपादविद्यावैशद्यप्रतिपादकं 'वाणीं काणभुजीमि'ति श्लोकरत्नमुदाहृत्य अनुपदमेव तावदेवं प्रस्तौति, यथा–

त्रिस्कन्धशास्त्रजलधिं चुलुकीकुरुते स्म यः ।
तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽजनि तादृशः ॥

इति । अत्र त्रिस्कन्धशास्त्रजलधिः पद-वाक्य-प्रमाणपारावार एवेति सुप्रसिद्धोऽयमंशः । एवमेव काव्यग्रन्थव्याख्यानां संजीविन्यादीनां तरलव्याख्यानस्य चान्ते गद्य. तथैव तत्तनयस्य कुमारस्वामिसोमपीथिनः रत्नापणव्याख्यानस्य चान्ते अविकृतया दृश्यमानं पद-वाक्य-प्रमाणपारावारपारीण इति विशेषणं वाक्यशास्त्रापरनाम्नः पूर्वमीमांसाशास्त्रस्य वैदुष्यमस्य प्रथयतितराम् । व्याकरण मीमांसां न्यायञ्च अनेनैव क्रमेण पदवाक्यप्रमाणशास्त्रत्वेन ऐदम्प्राथम्येन व्यवहृतवान् सप्तमशतकवासी भट्टबाणः कादम्बर्यामित्यवधेयम् । (काद पृ-३६)-

२·१· **तन्त्रवार्तिकटीका सिद्धाञ्जनम्** :– कुमारिलभट्टेन शाबरभाष्यस्योपरि प्रणीता व्याख्या तन्त्रवार्तिकमिति नाम्ना प्रथते । मीमांसाशास्त्रे प्रधानतमोऽयं ग्रन्थः । तन्त्रवार्तिकस्यास्य सिद्धाञ्जन-नाम्नी टीका काचित् स्वयं प्रणीतेति तरलव्याख्याने कण्ठरवेणैव तावदयं मल्लिनाथः स्पष्टीकरोत्येवम् । यथा–

"उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि यजेः फले ।
उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्राधान्यानि गुणान्वये ॥

इति । इहोद्देशो मानसी विवक्षा । उपादेयत्वमनुष्ठेयत्वम् । तत्र सिद्धस्योद्देशः साध्यस्यानुष्ठानमिति सिद्धसाध्यभावादुद्देश्यत्वोपादेयत्वयो

विरोधः प्राप्ताप्राप्तरूपत्वादनुवाद्यविधेयत्वयोः गुणप्रधानत्वयोस्तत्वादेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । **तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिः तन्त्रवार्तिकटीकायां वाजपेयाधिकरणे ।**" इति (तरला पृ· १५२)·

एवमेव तन्त्रवार्तिकस्य व्याख्या काचन कृता मल्लिनाथेनेत्यत्र तत्पुत्रस्य कुमारस्वामिसोमपीथिनः वचनम् अन्यत्प्रमाणम् । तेन स्वकीये प्रतापरुद्रीयव्याख्याने रत्नापणसमाख्याने लक्षणावृत्तिविवरणे तावदेवमभ्यधायि । यथा–

तदुक्तं तातपादैः एकावलीतरले तन्त्रवार्तिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च–

स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।
यत्रेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना ॥

इति । (प्रता· पृ· ८८)· उक्तपूर्वाभ्यां मल्लिनाथ-कुमारस्वामिसोमपीथिवचनाभ्यां इदमस्माभिः प्रत्येतुं शक्यते यत् मीमांसादर्शनसारवेदिताऽसौ तन्त्रवार्तिकस्य प्रसन्नगंभीरं सिद्धाञ्जनं नाम व्याख्यानं प्राणैषीदिति ।

३· एकावल्याः मीमांसकावगाह्यता :– क्रीस्तोःपरं चतुर्दशशतकारंभे लब्धजनुषा विद्याधरनाम्ना विद्वत्तल्लजेन अप्टोन्मेषसमुल्लसिता अलङ्कारशास्त्रसंप्रदायनिरूपणपरा एकावलीनाम्नी कृतिः काचित्सन्दृब्धा । नूनं विद्याधरोऽयं सकलविद्याधरः अन्वर्थनामधेयः । एकावल्यां दृश्यमानायां प्रत्युन्मेषं बहवः शास्त्रसंप्रदायाः दृग्गोचरीभवन्त्यस्माकम् । तत्र सूक्ष्मेक्षिकया परीक्षायां क्रियमाणायां मीमांसाशस्त्रस्य मर्यादाविशेषाः प्रस्फुटमस्माभिः साक्षात्क्रियन्ते । येषां परिचयमन्तरा ग्रन्थकर्तृतात्पर्यं दुरवगाहं जायते । पश्यत त्रिचतुराणि स्थलानि :–

ग्रन्थारम्भे मङ्गलविचारे किं नमस्कारात्मकं कर्म शास्त्रस्य अङ्गं उत प्रधानमिति विकल्प्य, यद्यङ्गं तर्हि किं सन्निपत्योपकारकमथवा आरादुपकारकमिति विमृश्य, पश्चात् यदि प्रधानं तर्हि किमिदं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वेति विकल्प्य सुबहु विचार्य आद्यं द्वयं निरस्य काम्यतां निश्चिन्वता सोदाहरणं मीमांसकसम्प्रदायोः विशदीकृतः ।

ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे "प्रतीयमानं प्रति विवदमानान् अभिहितान्वयवादिनः नैयायिकान् वदामः" इत्युपक्रम्य भाट्टाभ्युपमतः अभिहितान्वयवादः महता सरम्भेण प्रत्यपादि ।

तथा वृत्तिनिरूपणावसरे अनुवाद्यानामर्थानां विधेयार्थपरत्वं तात्पर्यस्य व्यापारान्तरत्वं परैरभ्युपगतमिति मीमांसकमतं सम्यगनूदितम् ।

पुनश्च अभिधा-तात्पर्यादिविषयत्वं नास्तीति निरूपयता अप्राप्तं हि विधेयमिति उक्त्वा "लोहितोष्णीषाः ऋत्विजः प्रचरन्ती"ति मीमांसकोदाहरणं स्वीकृत्य तन्मतं सम्यग्विवृतम् ।

एवमेव बहुषु स्थलेषु अनुपजातमीमांसाशास्त्रपरिचयस्य जनस्य दुरवगाहास्सन्दर्भा जाग्रत्येकावल्याम् । अस्यास्तादृश्याः प्रकाशिका महामहोपाध्यायेन महामीमांसकेन मल्लिनाथेन प्रणीता तरलव्याख्या सङ्गतार्थेति सर्वसम्प्रतिपन्नं वचः ।

३·१ तरलव्याख्याने तलस्पर्शि मीमांसाशास्त्रपण्डित्यम् :- तरलव्याख्यानदर्शनेऽस्माकमिदमनुपदमेव प्रतिभाति यत् मीमाँसादर्शने समस्त्यनल्पोऽधिकारः मल्लिनाथस्येति । सरला तरलव्याख्या मल्लिनाथप्रणीतसिद्धाञ्जनदौर्लभ्यसञ्जाततिमिरान् तन्मीमांसावैदुष्यावजिगमिषून् स्मानमृतवर्तिरेव चन्द्रलेखेव समाश्वासयन्ती समुल्लसति । प्रसन्नरमणीये तरलेऽस्मिन् प्रसन्नपदावलीसनाथेन मल्लिनाथेन पञ्जविंशतिस्थलेषु मीमांसाधिकरणस्थविषयसंवादपुरस्सरं मूलार्थः सप्रपञ्चं व्याख्यातः । कति चिदेव स्थलान्यत्र सङ्ग्रहेण समुपस्थाप्यन्ते मया ।

शब्दप्रधानो वेदः प्रभुसम्मित इति प्रतिपादयन् शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययोपलक्षितं वाक्यं, प्रवर्तकत्वमेव तस्य प्राधान्यमिति व्यवारीत् । ततः प्रत्ययस्यैव प्रवर्तकत्वे समुपपद्यमाने कथं वाक्यस्य प्रवर्तकत्वमुच्यत इति आशङ्क्य प्रत्ययः विशिष्टः प्रवर्तक इत्युक्ते वाक्यमेव प्रवर्तकमित्यनुक्तिसिद्धमिति सम्यङ्निरूपयन् चोदनास्वरूपप्रतिपादिकां कारिकामपि काञ्चनोद्धरति । २

तथैव ध्वनिनिरूपणप्रस्तावे विद्याधरः एकावल्यां "अभिहिता नामेव पदार्थानामन्वय" इति मन्वानान्......नैयायिकान् वदामः" इति मीमांसकमत खण्डयामास। तत्रत्यतरले मल्लिनाथेन तावदेवं व्यलेखि मीमांसासिद्धान्तः। मीमांसकाः अभिधेयातिरिक्तं प्रतीयमान नाभ्युपग च्छन्ति। ते च अभिहितान्वयवादि-अन्विताभिधानवादभेदेन द्विधा भिन्नाः। न्यायवेदितया तेऽपि नैयायिका भवन्तीति। ३

एवमेवाभिहितान्वयवादि भाट्टमतं विद्याधरप्रतिपादितं स्वीकृत्य- 'पदार्थैरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः सम्प्रतीयते'

इति भट्टपादोक्तिमनुस्मरन् वाक्यार्थे कारण पदार्था एवेति तद्भूताधिकरणसिद्धान्तं करबदरवत् सुविशदं प्रदर्शयन् स्वमीमांसाशास्त्र वैदुष्यमाविश्चकार। ४

अन्यत्रापि द्वितीयोन्मेषे लक्षणाविचारान्ते "ज्ञानविषयाद्भिन्न त्वेन फलस्याभ्युपगमात्। विषयो हि नीलादिः। फलं तु प्राकटयमिष्यते" इति विद्याधरपङ्क्तिव्याख्यानावसरे अतिसूक्ष्मानप्यंशान् आविष्करोत्ये वम्।

"नीलादिः घटादिरित्यर्थः। प्राकट्यं ज्ञातता। सा च ज्ञान जन्या ज्ञानानुमापिका विषयनिष्ठा। यत्प्रसादात् ज्ञातो घट इति विशिष्ट व्यवहारो जायत इति ज्ञाततावादिनः" इति। (तरल पृ. ७७)

चतुर्थोन्मेषे वाच्यसिद्ध्यङ्गप्रभेदनिरूपणावसरे मीमांसाशास्त्र सिद्धसन्निपत्योपकारक-आरादुपकरूपाङ्गद्वयं उदाहरणतया प्रदर्श्य सम्पा दयति समन्वयमित्यहो मीमांसाशास्त्रसम्प्रदाये तस्य समादरः। ५

षष्ठोन्मेषे अविमृष्टावधेयांशविचारारम्भे विधेयस्यार्थस्य प्राधान्यमनुवाद्यस्याप्राधान्यमिति विद्याधरपङ्क्तिमवलम्ब्य सोपष्टम्भं वाजपेयाधिकरणसारः प्रदर्शितः। ६। पश्चात् प्रकृते विधेयप्राधान्यं नाम तात्पर्यविषयत्वमात्रं, अप्राधान्यमनुवाद्यस्य तात्पर्याविषयत्वमात्रमिति.

मीमांसकानामिव दधिहोमगतं शेषशेषिभावलक्षणं, गुणप्रधानभावं नात्र युज्यत इति रुचिरतरा गमनिका समाविष्कृता । ७

एवं मीमांसाशास्त्रे मल्लिनाथस्य विद्यमानं तलस्पर्शि पाण्डित्यं तरलव्याख्याने बहुषु स्थलेषु अस्माभिरक्षिसात्कर्तुं शक्यते । एतावता विस्तरभिया विरम्यतेतावदन्ततः किञ्चित्प्रस्ताव्य :-

सहोक्तिव्याख्यानेऽप्येवमेव वस्तुतस्त्वित्यारभ्य शाखाप्रस्तरयोरिव शरशात्रवयोरपि शाब्द एव गुणप्रधानभाव इति महता प्रपञ्चेन न्यरूपि । ८

अन्यत्र पर्यायोक्तप्रस्तावे अलङ्कारः अलङ्कार्यस्य शेषः न तु विपरीत इत्युक्त्वा :-

"यथैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इत्यत्र द्वितीयानिर्देशात् प्रधानगार्हपत्यानुरोधेनाप्रधानस्य एन्द्रीशब्दस्यान्यथानयनं तद्वदिति भावः । इति ९ दृष्टान्ततया मीमांसाशास्त्रार्थमुपसङ्गृह्णाति ।

तथा यथासंख्यालङ्कारव्याख्याने मीमांसाशास्त्रसिद्धं देश-सामान्यरूपं क्रमं सोदाहरणं निरूप्य समन्वयोऽकारि । १०

३.२ समुद्धृतानि मीमांसाधिकरणानि :– मीमांसाशास्त्रसम्प्रदायप्रकाशनबहुले तरले मल्लिनाथेन महामीमांसकेन बहूनि मीमांसाधिकरणानि नामोत्कीर्तनपुरस्सरं समुद्धृतानि । कानि चिदधिकरणानि नामोच्चारणं विना स्पृष्टानि । मङ्गलविचारे ज्योतिष्टोम–रात्रिसत्र–विश्वजिदधिकरणानि उदाहरणतया विकल्परूपेण प्रदर्शितानि (तरल पृ ६) । ततः सङ्केतविचारे आकृत्यधिकरणं (तरल पृ.३६) तद्भूताधिकरणं इति (तरल पृ ३७) द्वयम् । तथा अविमृष्टविधेयांशविचारे वाजपेयाधिकरणमिति (तरल पृ.१५२) इमान्यधिकरणानि मुख्यानि कण्ठरवेण तरलव्याख्याने समुद्धृतानि ।

३.३ भाट्ट-प्राभाकरमतविवेकः – भाट्ट-प्राभाकरभेदेन द्विधा विभिन्ने पूर्वतन्त्रे मल्लिनाथः प्रामाणिकः पण्डित इत्यत्र तरलव्याख्याने

मल्लिनाथस्य व्याकरणवैदुष्यम्

—श्री पेरिसूर्यनारायणशास्त्री
राघवेन्द्रमठ् मन्त्रालय:

श्रीमान् मल्लिनाथः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, तेन महात्मनाऽचुम्बित शास्त्रं नास्ति, तत्कृतव्याख्यानग्रन्थपरिशीलने महाविदुषस्तस्य पाण्डित्यप्रकर्षोऽवगम्यते। प्रकृते निबन्धे व्याकरणशास्त्रे यादृशं पाण्डित्यं तेन समुपार्जितं तदधिकृत्य लिख्यते—

नैषधीयचरिते द्वितीयसर्गे पद्यमिदम्-

"अधरं किल बिम्बनामकं
फलमस्मादिति भव्यमन्वयम् ।
लभतेऽधरबिम्बमित्यदः
पदमस्या रदनच्छदं वदत् ।" ॥२४॥

भैम्या अधरोष्टं वर्णयति कविः । अधरबिम्बमितिपदं कविभिरधरं बिम्बमिवेत्युपमितसमासश्रयणेन स्त्रिया अधरोष्ठबिम्बफलसदृशमित्यर्थपरतया प्रयुज्यते । इतरे कवयस्तत्पदमुपमितसमासपरतया प्रयुञ्जन्तु नाम, तत्पदमपि तत्समासार्थमाश्रित्यैवाऽन्यासां स्त्रीणामधरं बोधयतु नाम । वैतण्डिकः श्रीहर्षकविस्तु-तत्पदं पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिणैव दमयन्तीरदच्छदं बोधयती-तिपद्येस्मिन्प्रति जानीते। एतदाशयेनैव अधरबिम्बमिति समस्तपदस्य अधर बिम्बनामकं फलमस्मादिति बहुव्रीहिपरत्वमेवेति प्रतिबोधनाय पद्यपूर्वार्धेन विग्रहं दर्शयति बिम्बं=बिम्बनामकं फलम्, अस्मात्=दमयन्त्या रदनच्छदात्, अधरम्

—अपकृष्टमिति तदर्थः। कविदृष्टया उपमानस्थानीयत्वेन बिम्ब—फलस्याधिक्यमुपमेयस्थानीयतया रदनच्छदस्यापकृष्टत्वं च प्रतीयते, तथैव लोकोपि प्रत्येति. श्रीहर्षस्त्वेवमभिप्रैति—दमयन्त्या रदनच्छदो बिम्बफलादप्युत्कृष्ट एव, न ततो न्यून-इति. एष चार्थो बहुव्रीहिसमासेन निर्वहति, एवं चेतरस्त्रीणामधरं बिम्बफलादपकृष्टम्, तादृशफलमपि दमयन्तीरदनच्छदाद् न्यूनमेवेति शब्दशक्त्या प्रतीयमानत्वेन भैम्यधरोष्ठे लोकातिशायिसौन्दर्यं व्यज्यत इति पद्यतात्पर्यमवगम्यते। एषा काव्य शोभाऽनयारीत्या प्रत्यपादि।

व्याकरणशास्त्ररीत्यापि अधरबिम्बपदं बहुव्रीहिसमाश्रयण एव साधुतां प्रतिपद्यते, न तूपमितसमासाश्रयण इति निगूढं महाभाष्य कारीयसिद्धान्तमनेन पद्येन पाठकानां प्रतिबोधयति श्रीहर्षकविः। तथाहि-"उपमानानि सामान्यवचनैः" 2-1-55 इतिसूत्रस्थमहाभाष्या-र्थपर्यालोचनया उपमितसमासस्याऽसमर्थसमासत्वमधिगम्यते-साधारण धर्मस्योपमेये उपमाने च शाब्दोऽन्वयः कार्य इतितद्वाक्यार्थः पर्यवस्यति। एव च 'चन्द्र इव मुखमाह्लादक' मित्यादौ आह्लादकोपमानभूतचन्द्रा भिन्नमाह्लादकं मुखमित्यादिरीत्या शाब्दबोधः सिध्यति। एवं हि उपमानस्य चन्द्रादेराह्लदकत्वरूपविशेषणवत्वेन सापेक्षत्वेनच "सविशेषणानां वृत्तिर्न" "सापेक्षमसमर्थव" दितिकात्यायनवार्तिक—रीत्या एकार्थीभावरूपसामर्थ्याभावेन अधरबिम्बमित्यादय उपमितस-मासाः शास्त्रदृष्ट्याऽसाधव एव भवन्ति। तथापि पाणिनिमहर्षिणो-पदिष्टत्वादसूर्यम्पश्या इत्यादीनामिवोपमितसमासस्यापित्साधुत्व माश्रीयते पदशास्त्रपारदृश्वभिः। अधरं बिम्बं यस्मात् तत्=अधर-बिम्बमितिरीत्या पञ्चम्यर्थेबहुव्रीत्हाश्रयणे तु एकार्थीभावरूपसामर्थ्य-सत्वेन "अनेकमन्यपदार्थे" 2–2–24 इतिसूत्रेण समासः सिध्यति। सत्यां गतौ किमसमर्थसमासमाश्रित्य अधरबिम्बादीनां प्रयोगः क्रियते, बहुव्रीहिरेवाश्रीयतामिति महाकविः प्रतिबोधयति। एनमेवाशयं

मनसि निधाय ''भव्यमन्वयं लभते "इतिसिंहनादं करोति। एतादृशशास्त्रार्थः श्रीहर्षेणैव ज्ञायते नान्येन।

एतादृशमाशयमाकलय्यैव श्रीमान् मल्लिनाथः पद्यमिदमेवं व्याचष्टे-

"बहुव्रीहिसमासे च सति भव्यम्=अबाधितमन्तव्यम्
यं वृतिपदार्थसंसर्गलक्षण लभते, अन्यथाऽ–
समर्थसमासाश्रयणे "समर्थः पदविधि:"
2-1-1 इति समर्थपरिभाषा भज्येत''

कृत्तद्धितादिवृत्तीनामेकार्थीभावसामर्थ्यं मूलभूतम्। तद्बोधकं च ''समर्थः पदविधि" 2-1-1 रिति पाणिनेः सूत्रम्, 'यत्किञ्चित्पदजन्यपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोके दृष्टानां शब्दानां विशिष्टविषयैकशसया एकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभावाः, इति एकार्थीभाव क्षण शास्त्रविद आचक्षते। स एव वृतिघटकपदार्थानां संसर्गरूपोन्वयइति मल्लिनाथेन व्याख्यातः, तथाच समर्थसूत्रे भाप्यम्-" भेदसंसर्गौ सामर्थ्य म्" इति

एतत्पद्यव्याख्याने एको मल्लिनाथ एव पटीयानासीत्। नान्ये प्रबभूवुः।

एवंच "अधरेकिले" ति श्रोहर्षपद्य मल्लिनाथव्या व्यया, मल्लिनाथव्याख्या श्रीहर्षपद्येन चान्योन्यशोभांजनयद् भूषणभूष्यभाव परस्पर धत्त इत्यत्र न काप्यतिशयोक्तिः। एव मार्थिकव्याकरणपा ण्डित्यं मल्लिनाथ स्य निरतिशयमभिव्यनक्ति एतत्पद्यव्याख्या।

तस्यमहानुभावस्य प्रक्रियाव्याकरणपाण्डित्यं पश्यन्तु सचेतसो विन्द्वांस :-

"अपि लोकयुगं दृशावपि
श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि ।
श्रुतिगामितया दमस्वसु-
र्व्यतिभाते सुतरां धरापते" 22, 2 सर्गे । नलं प्रति

हंसस्योक्तिरियम् प्रथमवाक्ये 'लोकयुग' मितिकर्तृवाचकमेकवचनान्तम्, द्वितीयस्मिन् 'दृशा' वितिकर्तृवाचकं द्विवचनान्तम् तृतीये रमणीगुणा 'इतिकर्तृवाचकं बहुवचनम्' वाक्यत्रयेपि व्यतिभाते इत्येकमेव क्रियापदम् तत्तयैवानुपूर्व्या एकवचनान्तं द्विवचनान्त बहुवचनान्तंच । लोकयुगं=मातापितृरूपम् । वाक्यत्रयेपि श्रुतिगामित्वमेवहे तु-रूपात्तः ।

भा दीप्तावित्यदादिकोधातुः, सच परस्मैपदी । भाति-भातः, भान्ति, इति लटि प्रथमपुरुषे रूपाणि। व्यतिपूर्वकात्तस्माद्धातोः "कर्तरि कर्मव्यतीहारे ॥ 1.3.14 इति सूत्रेणात्मनेपदं प्रवर्तते. कर्तरि सार्वधातुके परे "कर्तरिशप्" 3-1-18 इतिविहितस्य शपो विकरणस्य "अदिप्रभृतिभ्यः शपः'' 2.4-72 इतिलुक्, वचनत्रयेपि "टितआत्मनेपदानां टेरे'' 3-4-79 इत्यनेन टेरेकारः, व्यतिभाते इत्येकवचनान्तम्, द्विवचने सवर्णदीर्घे, व्यतिभाते, इतिरूपम्, बहुवचने "झोन्तः" 7-1-3 इन्यन्तादेशं बाधित्वा "आत्मनेपदेष्वनतः'' 7-1-5 इत्यनेन 'अत्' आदेशः, सवर्णदीर्घे 'व्यतिभाते' इतिरूपम्। एवंच लोकयुगं=मातापितृरूपम् 1. व्यतिभाते,= अतिशयेन प्रकाशते, दृशौ=कर्णौ, 2. व्यतिभाते=अतिशयेन प्रकाशेते, रमणीगुणाः, 3. व्यतिभाते=अतिशयेन प्रकाशन्ते, इति पद्ये वाक्यत्रयं निष्पद्यते । 1. व्यतिभाते, 2. व्यतिभाते, 3. व्यतिभाते, एतादृशास्तिङन्तशब्दा बहवः सन्ति, तेषां परिज्ञानं व्याकरणशास्त्रज्ञानाधीनम्, व्याकरणविषये एवमस्ति मल्लिनाथस्य एतत्पद्यव्याख्या—

"आत्मनेपदेष्वनतः" इतिझस्यादादेशः, सर्वत्र "कर्तरिकर्मव्यतिहारे" इत्यात्मनेपदम्, अदादित्वाच्छपो लुक्, सर्वत्रटेरेत्वम्"

एषा व्याख्या व्याकरणे कृतभूरिपरिश्रमाणामेव हृदयमाकर्षति, यतः, आत्मनेपदेष्वनतः, इत्यदादेशः. इति मल्लिनाथस्य वचनम् अत् आदेशः शोऽन्तः इतिसूत्रविहितस्य अन्त्. आदेशस्या पवादः, बाध्यमादेशमप्रदर्श्यैव बाधकं लिखति मल्लिनाथः, ग्रन्थगौरवं परिहर्तुं स्वीयव्याकरणपाण्डित्यप्रकर्षमाविष्कर्तुंच "सर्वत्रात्मनेपदम्, सर्वत्रैत्व" मितिप्रौढ्या व्याख्याति ॥

स्थलान्तरं पश्यामः-

"सरसीः परिशीलितुं मया
गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः
सदसत्संशयगोचरोदरी" ॥ 50, 2, सर्गे । अत्र

परिशीलितुम्, गमिकर्मीकृत, 'नैक' 'उदरी' इतिस्थलचतुष्टयमधिकृत्य-व्याकरणदृष्ट्या विचार्यते-

1. परिपूर्वकात् शीलयातोस्तुमुन्प्रत्यये परिशीलितुमितिपदं निष्पद्यते। परंतु धातुपाठे शीलसमाधौ इति भौवादिको धातुः, तस्मादिदं रूपं सिध्यति. किंतु प्रकृतायोनघटते.अत शील उपधारणे इति चौरादिको धातुर्ग्राह्यः, उपधारणम्=अभ्यासः । ततश्चुरादिपाठाद् णिचि ततस्तुमुनि इडागमे गुणायादेशयोः'परिशीलयितु' मितिपदं सिध्यति, नतु परिशीलितु मिति, चुरादिणिचो विकल्पबोधकं पाणिनीय वचनं नास्ति । अतः किंकर्तव्यमिति विमृश्य शाब्दिका एवं निरणैषुः- चितिस्मृत्या मित्यादाविदिकरणादिना लिङ्गेन चुरादिणिचः पाक्षिकल-मिति तन्निर्णयानुस्मरणेन परिशीलितुमिति प्रायुङ्क्त वैतण्डिकः श्रीहर्षः । एतादृशं विषयगाम्भीर्यं मनसिकृत्यैव व्याचष्टे मल्लिनाथः-

"परिशीलितुं=परिचेतुं तत्रविहर्तुमित्यर्थः ।
चुरादिणेरनित्यत्वादण्ण्यन्तप्रयोगः ॥

2. गम्लृ गतावितिधातोः "रोगाख्यायां ण्वुल्बहुल" 3-3-108 मितिसूत्रे पठितेन "इक्स्तिपौधातुनिर्देशे" इतिकात्यायनवचनेन इक् कृत्प्रत्ययः। गमिः गम्धातुः। एवं चायं केवलं धातुस्वरूपं बोधयति। कर्मशब्देनात्र क्रिया न ग्राहृत्या, किंतु "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" 1-4-49 इतिसूत्रेण लक्षितं कर्म ग्राहयम्, कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञस्यादितितत्सूत्रार्थः। एतस्मिन् कर्मणि "कर्मणिद्वितीया" 2-3-2 इत्यनेन द्वितीया प्रवर्तते। यथा-ग्रामं गच्छति, अत्रोत्तरदेशसयोगानुकूलो व्यापारो गमेरर्थः, चैत्रादिनिष्ठव्यापारजन्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेन ग्रामस्य कर्मत्वम्। प्रकृतेपि अनेकजनपदानां गमिकर्मत्वमया सपादित-मिति हंसवाक्यार्थः। इयमत्रविप्रतिपत्तिः, यत्-श्लोके गमिः शब्दः, तत्र नीवृतां कर्मत्वमसंभवि, अतो गमिशब्दे शब्दबोधकेऽनुपपत्तिप्रतिसन्धाना-ल्लक्षणा स्वीकार्या, तेन तच्छब्दस्यार्थपरत्वलाभात्तत्र नीवृतां कर्मत्वं-प्रसिध्यति, तथाचगमिः=गमनम्, संयोगानुकूलव्यापारः, तत्र कर्मीकृताः= कर्मकारकत्वं सम्पादिता इति तदर्थः सिध्यति। एनमाशयमाविष्करोति वैयाकरणतल्लजो मल्लिनाथः-

"गमिः गमनम्, शब्दपरशब्देनार्थो गम्यते, तस्य कर्मीकृताः= कर्मकारकीकृताः"

गमिधात्वर्थसंयोगरूपफलाश्रयीकृता इत्यर्थलाभेन ग्रामसंयोगो हंसस्य प्रतिपादितो भवति, अहं तादृशाननेकान् जनपदानगच्छमिति तात्पर्यम्।

3. नञः एकशब्देन "नञ्" 2-2-6 इत्यनेन नञ्समासे "नलोपो नञः" 6-3-73 इत्यनेन उत्तरपदे परतो नकारस्य लोपे तस्मान्नुडचि, 6-3-74 इत्यनेन नुडागमः, स च टित्वादाद्यवयवः तथाच अनेक इति रूपं सिध्यति अस्माकं वैतण्डिकचक्रवर्ती तु नैक, इत्येव प्रयुयुजे,

तस्यगतिः का शतकोटिदरिद्राणा मनन्तकोत्युपायाः इतिजनोक्तिः- न, द्वयमस्ति. न, 2. नञ्, तयोरेकार्थकत्वमेव, परंतु अकारेत्संज्ञको द्वितीयः तद्रहितः प्रथमः नञासमासे निरुक्ता प्रक्रिया, प्रथमेन "नशब्देन" सहसुपा। 2-1-4 इतिसमासे नकारो न लुप्यते, नएक इत्यवस्थायां वृद्धौ नैकपदं सुसाधु संभवति। पश्यन्तु मल्लिनाथव्याख्याम्—

"नैके=अजेके, नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः"

4. उदरस्य "अद्रवं मूर्तिमत्स्वाङ्ग" मितिवार्तिकरीत्या स्वाङ्गत्वात्ततः "स्वाङ्गाच्चो त्वाततः स्वाङ्गञ्जपसर्जनादसंयोगोपधात्" 4-1-54 इति ङीष् प्रवर्तते, परंतु उदरशब्दस्य बह्वच्कत्वेन "नक्रोडादिबह्वचः" 4-1-56 इत्यनेन सुजघनेत्यादाविव निषेधः प्रसज्यते, तद्बाधनेन प्रतिप्रसवतया "नासिकोदरोष्ठजङ्घादन्त कर्णशृङ्गाच्च" 4-1-55 इत्यनेन ङीष् विधीयते, अनेन मार्गण प्रकृते ङीषं संपाध साधुत्वं पाणिनिना प्रदर्शितम्।

एवं श्रीमान् मल्लिनाथः पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्॥

मन्त्रालयः
22-3-79

एवं
पेरि सूर्यनारायणशास्त्री।

मल्लिनाथसूरेः व्याकरणशास्त्रवैदुष्यम् ।

–**Tatta Varadacharya**
Vyakarana Vidyaaveenapur Rted. Pandit.:
S. N. S. College Chittigudur, Krishna Dt..

"ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वत चापिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ।।"

इति नव व्याकरणानि सुप्रसिद्धानि । सर्वेष्वपि व्याकरणेषु लौकिकवैदिकोभयशब्दसाधकतया पाणिनीयव्याकरणस्यैव प्राधान्यम् । विदित ननु त्रिमुनिव्याकरणमिति। भगवन्तः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलयः शब्दशास्त्रकर्तारः मुनयो विश्रुताः चतुस्सहस्रसूत्रसहितामष्टाध्यायीं प्रणिनाय पाणिनिः वररुचिरिति ख्यातः कात्यायनोऽपि सूत्राणामङ्गतया वार्तिकान्युक्तवान्। गोनर्दीयः पतञ्जलिश्च महाभाष्यं व्यरीरचत् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति न्यायेन उत्तरोत्तरोत्कर्ष एषां समजनि ।

मुनित्रयप्रणीतं व्याकरणं मल्लिनाथेन सम्यगधीतम् । काव्यव्याख्यानेषु पदशास्त्रपाण्डित्यं प्रकटितमनेन ।

"वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ।।
मल्लिनाथकविस्सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ।।"

हृद्यमिदं पद्यं तस्य पाणिनीये पाटवं प्रकटयति मल्लिनाथः न्याय वैशेषिके, पूर्वोत्तरमीमांसे, महाभाष्यं चाधीतवानिति पण्डितेषु सौजन्य-मस्तीति निरूपितवानिति मन्दाधिकारिणामुपयोगाय कालिदासत्रयीं व्याख्यातीति च भावोऽस्य पद्यस्य ।

वागर्थयोश्चमत्कारेण व्याकरणविशेषैश्च युक्तोऽयं श्लोकः तस्य वैयाकरणतामालङ्कारिकतां च साधु निरूपयति ।

बिडौजाइति पदं गृह्यताम् । अस्य विग्रहे महत्कौशलमनेन प्रदर्शितम् ।"विल्षुव्याप्तौ इति धातुः । वेवेष्टि व्याप्नोतीतिविट् व्यापकम् । विट् ओजः यस्य सः बिडौजाः पृषोदरादित्वात्साधुः ।

'बिस्माययन् विस्मितमात्मवृत्तौ' इति कालिदासीयं प्रयोगं साधयति । पश्यत । "स्मिङ् ईषद्धसने" इत्यस्माद्धातोर्णिचि वृद्धावयादेशे शतृप्रत्यये च विस्माययन्निति रूपंसिद्धम् । विस्मापयन्निति पाठे तु पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च "नित्यंस्मयतेः" इति हेतुभयविवक्षाया-मेवेति "भीस्म्योर्हेतुभये" इत्यात्मनेपदेविस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चि-द्दोषः ।

अलं महीपाल तव श्रमेण ईतिश्लोके अलं श्रमेण इत्यत्र तृतीया-विभक्तिमेवं साधयति । अलं श्रमेण=साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य-इत्यर्थः । अत्र गम्यमानसाधनक्रिया पेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया । उक्तं च न्यासोद्योते न केवलं श्रूयमाणैव क्रियानिमितं करणभावस्य अपि तर्हि गम्यमानापि ।

राजन्शब्दः सर्वैं श्रूयते । तस्यत्व्युत्पादने रञ्जयतीति राजा इति पण्डिता अपि कथयन्ति । मल्लिनाथस्तु विदित्वैतदेवं वदति-यद्यपि

राजशब्दो राजते दाह्यर्थात् कनिन् प्रत्ययान्तो न रञ्जे स्तथापि धातूनामनेकार्थत्वात् रञ्जनाद्राजेत्युक्त कविना । अहो मतिविभवो मल्लिनाथस्य ।

'इक्षुच्छायनिषादिन्यः इक्षुच्छायानिषादिन्यः' इति पाठद्वयमस्ति। तत्रस्वाभिप्रायमेवमाविष्क रोति शास्त्राभिज्ञो मल्लिनाथः। इक्षूणां छाया इक्षुच्छायम् । "छायाबाहुल्ये" इति नपुंसकत्वम् तत्रनिषण्णा श्चच्छायानिषादिन्यः । इक्षुच्छायानिषादिन्य इति स्त्रीलिङ्गपाठे इक्षोश्च्छायेति विग्रहः । अन्यथा ।

बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् ।
अहो सूक्ष्मार्थदर्शिता मल्लिनाथस्य ।।

गजदानसुगन्धिनेत्यत्र समासान्तमिकारा देशमाशङ्क्य परिहरति सूरिः । ''गन्धस्ये"त्यादिना इकारादेशस्समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे "तदेकान्तग्रहणं कर्तव्य" मिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः सुगन्धिर्वायुसलिलं चेति उदाहरणम् । तथापिनिरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये-ववुरयुक्छदगुच्छसुमन्धयः सततमास्ततगानगिरोलिभिः । (6-50) नैषधे च-अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुस्सुगन्धिस्स्वदते तुषारा" इति ''न कर्मधारयान्मत्वर्थीय'' इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोऽपि जघन्य एव ।

अहो मर्मतलस्पर्शित्वं मल्लिनाथस्य ।

एवं बहुषुस्थलेषु स्वव्याकरणशस्त्रपाण्डित्यं प्रकटितं सकलविद्यासनाथेन पूजितगणनाथेन मल्लिनाथेन ।

।। सर्वे जनास्सुखिनो भवन्तु ।।

सर्वङ्कषा–तत्वनिकषः

–श्री तट्टा नरसिंहाचार्यः

व्याख्यातृशिरोमणिः मल्लिनाथसूरिः कूल षया प्रज्ञया महाकवेर्माघस्य कृतेश्शिशुपालवधस्य सर्वङ्कषाख्यां व्याख्यां विरचय्य, अभ्रङ्कषां कीर्तिलेभे ।

किं नाम व्याख्यानम् ?
पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपश्च समाधानं व्याख्यानं षड्विधं स्मृतम् ॥

समग्रमिदंलक्षणं मल्लिनाथेनासूतमक्षरशः । अन्वयमारचयन्नयं पदविभागं सम्यग्विधत्ते । नैघण्टुकवचनानुसारेण पदस्य समुचितमर्थमयं वक्ति । यथा–सुपात्रनिक्षेपनिराकुलात्मना" 1-25 इत्यत्र सुपात्रे योग्यपुरुषे कटाहादिदृढभाजने च निक्षेपेण निधानेन च निराकुलात्मना स्वस्थचित्तेन । "योग्यभाजनयोः पात्र"मित्यमरः ।

विग्रहाभिधाने पद्धतिरस्य मनोज्ञा मञ्जुला च । नभस्याकाशे सीदन्तीति 1-11 नभस्सदः । सत्सूद्विषे क्विप् ।

"अर्थिनः अभिलाषवन्तः । 1-12 अर्थनमर्थोऽभिलाषः । स एषामस्तीति मत्वर्थ इनिर्न तुणिनिः । कृद्वृत्तेस्तद्धितवृत्तिर्बलीयसीति भाष्यात् ।

सप्त छदाः पर्वसुयस्ये1-17 ति सप्तच्छदो वृक्षभेदः। "संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत्" इत्युक्तं भाष्ये तृतीया द्यौस्त्रिदिवः। स्वर्गः। तस्मात् घञार्थे कविधानम्। वृत्तिविषये संख्या शब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत्।

तिस्रोदशाः बाल्य-कौमार-यौवनानि, जन्म-सत्तावृद्धयो वा येषान्तैस्त्रिदशैः 1-46 देवैः। यद्वा त्रिदशपरिमाणमेषामिति। "बहुव्रीहौ संख्येयेडजबहुगणा"-दिति समासान्तः।

1-48 विश्रवसोऽपत्य पुमान्रावण इति विग्रहः। तस्यापत्यमित्यणिकृते विश्रवसोविश्रवणरावणौ इति प्रकृते रवणादेशः। पौराणिकास्तु रावयतीतिव्युत्पादयन्ति। तदुक्तमुत्तरकाण्डे-"यस्माल्लोकत्रयं चैतद्रावितं भयमागतम्। तस्मात्वं रावणो नाम नाम्ना वीरोभविष्यसि" इति।

3-72 संयात्रा संभूययात्रा। सा प्रयोजनमेषां तान् सांयात्रिकान्' "सांयात्रिकः पोतवणिक्" इत्यमरः। "प्रयोजनम्" इति ठक्।

दयिताभिः दयितैश्च दयितैः। "पुमान्स्त्रिया" इत्येकशेषः। 7-19 तस्यप्रियस्य अंसौ पीठे इव तयोर्द्वयोर्निहितावुभौ पाणिपल्लवौ यया सा सती। उभादुदात्तोनित्यम् इति पृथक् सूत्रग्रहणादेवसिद्धे, पुनर्नित्यग्रहण सामर्थ्यात् वृत्तिविषये उभशब्दस्थानेप्युभयशब्द प्रयोगः। यथाहकैयटः- "उभादुदात्तोनित्य"मिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनम् वृत्तिविषये उभशब्द प्रयोगो मा भूत् उभयशब्दस्यैव यथास्यात् इत्युभयत्रेत्यादि भवतीति।

आक्षेपसमाधानयोरिदमुदाहरणम्-

1-5 नवानधोध इति पञ्चमं श्लोकं चयस्त्विषामिति 1-4 चतु-

र्थश्लोकात् प्राक् केचिल्लिखन्ति तत्कथं संघटते ? इत्याक्षेपः। समाधानं तु पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपुञ्जमात्रस्य शम्भुना साहृश्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् इति। "इहान्वयमुखेनैव" इति सक्रमोन्वयक्रमस्सर्वत्रानुसृत इति वाक्ययोजनापि समीचीनैव।

सर्वेषु शास्त्रेष्वयं कृतभूरिपरिश्रमः। वादशास्त्रे तर्कशास्त्रे मल्लिनाथ स्स्वशक्तिं तत्र तत्र प्रदर्शितवान्। "कामिभिराननैर्नासिकाभिश्च मधुरस उत्पलगन्धश्च युगपत्पीतौ" इत्युक्तम्। भिन्नेन्द्रियग्राह्यावपि गन्धरसौ स्वेन्द्रियसम्बन्धात् युगपद्गृहीतावित्यर्थः। अत्र मनसः आशुसञ्चाराद्यौगपद्याभिमानः। शतपत्रपत्रशतवेधवदित्यणुपरिमाणवादिनः। वास्तवमेव यौगपद्यमिति मध्यमपरिमाणवादिनः। सार्वपथीनास्तु कवय इत्यलमतिपल्लवितेन। एतेन प्रघट्टकेन न्यायशास्त्रपाण्डित्यं विशदीभवति।

अनुसन्ततिपातिन 20-11 इति श्लोकव्याख्यानावसरे "वादिनो मुखात् अविच्छेदेन आगच्छन्तः वाचकत्व शक्तिं दधतः दोषरहिताः निश्चितसाध्यवन्तः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनाख्या श्शब्दा यथा प्रसरन्ति तथा वैद्यस्य धनुषस्सकाशात् अविच्छेदवर्तिनः लक्ष्यभेदपाटवं वहन्तः निर्विषास्वीकृतकङ्कादिपत्रा श्शराः प्रसस्रुरितिकथयता सूरिणा न्यायशास्त्रपाण्डित्यं स्फुटीकृतम्।

"इषुवर्षमनेकमेकवीरः" 20-18 इति श्लोकव्याख्यानावसरे महाशूरो हरिरपि शत्रुगलितमिषुवर्षं वादिना कृतमनुमानं, इतरैरनुमानप्रमाणैः प्रतिवादीव निराकरोदिति भावं विशदयता मल्लिनाथेन, नैयायिकाभिमतेष प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाख्येषु चतुर्षु प्रमाणेषु अन्यतमस्यानुमानप्रमाणस्य तार्किकैरेव वेद्यत्वात्, प्रमाणे प्रतिभा प्रख्याप्यते।

व्याकरणशास्त्र वैदुष्यम्

महाकवेर्माघस्य महावैयाकरणतया, तस्यकाव्यं व्याकरणविशेष बहुलं, सत् आलह्‌ादं जनयति सुधीतल्लजानाम्। तस्यव्याख्यांवितन्वता सूरिणापि प्राकट्यत व्याकरणशास्त्रवैदुष्यम्।

"मुरंद्विषन्नित्यत्र 2-1 द्विषोऽमित्रे" इति सूत्रेण शतृ प्रत्यये "न लोकाव्यये"त्यादिना "द्विषश्शतुर्वा" इति वैकल्पिकष्षष्ठीप्रतिषेधः।" इतिव्याख्याति।

पार्थेनइति रूपस्य साधुतां प्रदर्शयन्नयमेवं वदनि-पार्थेन पृथापुत्रेण "तस्येद"मित्यण्। अन्यथा स्त्रीश्भ्यढक् स्याद्। ततः पार्थेय इतिस्यात. "असः परैः" इत्यत्र विवरणमेष करोति। सनभवतीत्यसः, तस्मादाय एव। 'नञ्' इति नञ् समासः। अत एव "एतत्तदोस्सुलापो" इत्यादिना न सुलोपः।

"वपुषा चतुर्भुजः" 1-70 मुखेनत्रिलोचनः इत्यत्र तृतीयाविभक्ति साधनप्रकारं तस्य पाण्डितीं प्रकाशयति। पश्यत वपुषा मुखेनचेति "येनाङ्गविवार" इति तृतीया। हानिवदाधिक्यस्यापि विकारत्वात्। तथा च वामनः—"हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानांविकारः"

भूष्णुरिति 2-9 रूपसाधने—अलंसमर्थोभष्णु भंवनशीलः। "भूष्णु भविष्णु भंविता" इत्यमरः। ग्लाजिस्थश्चग्स्नुः इति ग्स्नुप्रत्ययः।" "क्ङितिचे"त्यत्र गकारप्रश्लेषाग्दुणाभावः। तथा च जयादित्यः— "तत्रैव गकारोऽपि च तत्त्वभूतो निर्दिश्यते।" इति।

ष्ठाधातोः परस्मैपदित्वेन, शतृप्रत्यये उत्तिष्ठन् इति रूपेण भवितव्ये 2-10 उत्तिष्ठमान इति कथमुक्तमितिचेत्-मल्लिनाथस्येदं समाधानम्-उदोनूर्ध्वकर्मणि इत्यात्मनेपदम्। आत्मनेपदित्वेन भवत्येक शानच्।

वृधुधातोरात्मनेपदित्वेन लृटश्शानच्प्रत्यये वर्धिष्यमाणाविति रूपेण भवितव्यम् । आःकथ मिदमुक्तं "वर्त्स्यन्ता''विति 2-10 अत्रेदं सूरेस्समाधानम् वर्त्स्यन्तौ वर्धिष्यमाणौ । लृटस्सद्वा । इति सदादेशे "वृद्भ्यस्स्नसनो''रिति विभाषया परस्मैपदम् । न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इतीडभावः । इति ।

दुःखाकरोतीति रूपंकथमिति प्रश्ने सूरि रेवं समाधत्ते । दुःखाकरोति दुःखमनुभावयतीत्यर्थं । "दुःखात् प्रातिलोम्ये'' इतिडाच्प्रत्ययः ।

रमेरात्मनेपदित्वात् विरेमे इति रूपेण भवितव्ये माघेनविररामेति कथंप्रयुक्तमिति चेत्-मल्लिनाथ एवं समाधत्ते-व्याङ्परिभ्योरम इति परस्मैपदम् इति ।

"खलूक्ताखलुवाचिकं''मित्यत्र, 2-70 "नपादादौ खल्वादय" इति वामनसूत्रेण पादादौ खलोर्निषेधात् उपर्युक्तप्रयोगः कथं सङ्गच्छत इति प्रश्ने-अत्रव्याख्यातैवमाख्याति खलुराद्यः प्रतिषेधे । अन्यो वाक्यालङ्कारे "जिज्ञासानुनये खलु'' इत्युभयत्राप्यमरः । अलं-खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचांक्त्वा इति क्त्वाप्रत्ययः । इह नपादादौ खल्वादय इति निषेधस्य उद्वेजकाभिप्रायत्वात्, नञर्थखलुशब्दस्य अनुद्वेजकत्वात् नञ्वदेव पादादौ प्रयोगो न दुष्यतीति ।

"पुरीमवस्कन्द'' 1-51 इति माघश्लोकव्याख्यानावसरे मल्लिनाथोमहतीं पाण्डितीं प्रादर्शयत् । अमरावतीं पुनः पुनश्चस्कन्द, नन्दनं पुनः पुनर्लुलाव, रत्नानि पुनः पुनर्मुमोष, देवसुन्दरीः पुनःपुनर्जहार एवमहन्यहनि स्वर्गस्य उपद्रवं चकार रावणो द्विषन्निन्द्रमितिसारांशः । पुनःपुनश्चस्कन्द, पुनःपुनर्लुलाव पुनःपुनर्मुमोष पुनःपुनर्जहारेत्यर्थेषु प्रयुक्तानि अवस्कन्द लुनीहि मुषाण हरेतिलोडन्तपदानि, पाणिनीयव्या-

करणपटिष्ठतां माघस्य सूचयन्ति। श्लोकस्यास्यव्याख्यामारचयन् मल्लिनाथोऽपि स्वपाण्डितीं प्राचकटत्-क्रियासमभिहारे लोट् लोटोस्वौ वा च तध्वमोरित्यस्यानुवृत्तौ समुच्चयेऽन्यतरस्यामिति सूत्रेणविकल्पेन कालसामान्येलोट् तस्ययथोपग्रहं सर्वतिङादेशः, हिस्वौ च। प्रकरणा दिनात्वर्थविशेषावसानम् "अतोहेः" इतिसूत्रेण यथायोग्यं हिलुक्। पौनेः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः। अवस्कन्दनादिक्रियाविशेषाणां समुच्चयः क्रियासमभिहारः। तत्सामान्यस्य करोतेः "समुच्चये सामान्य। वचनस्य" इत्यनु प्रयोग श्चक्रे इति। अत्र तिङ्वैचिथात् सौशब्दाख्ये गुणः। "सुपांतिङां परावृत्तिस्सौशब्द"मिति लक्षणात्।

श्रीपदलाञ्छनो माघः। लक्ष्मीपदलाञ्छनो भारविः आनन्द-पदलाञ्छन श्श्रीहर्षः "इति विदितमेव सर्वेषाम् श्रीशब्दप्रयोगविषये मल्लिनाथस्स्वाभिप्रायमेवमाविष्करोति-चमत्कारकारितया मङ्गलाच-रणरूपतया च सर्गान्त्यश्लोकेषु श्रीशब्दप्रमोगः। यथाह भगवान् भाष्य-कारः-मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाव्ययुष्मत्पुरुषकाणि च भवन्ति अध्येतारश्चप्रवक्तारो भवन्ति इति।

निधण्टूनां प्रामाण्यम्

न नहि विदितं सर्वेष यत्-अर्थलिङ्गवचन निर्णये निघण्टवः परमं प्रमाणमिति। अस्यांव्यात्त्यायामनेन उपपञ्चदशख्यानिघण्टवस्स्वीकृताः तेषु, अमरः विश्वः यादवः वैजयन्तीकेशवश्चेति षट् पदेपदे प्रमाणतया दत्ताः। तेष्वमरस्य प्रधानस्थानं दत्तम्। निघण्टुष्वमरकोशस्य यादृशं स्थानं, तादृशं नेतरेषामिति कोविदा न न विदन्ति। प्रकटितोव्याख्या-त्राप्यय मेवांशः स्फुटतया।

1-62 लोलशब्दश्चाञ्चल्यार्थेस्तिविदितस्सर्वेषाम्। तथापि माघ स्तृष्णार्थेप्रयुक्तवान्। व्याख्यातायं बहु प्रयत्य "लोलश्चलसतृष्णयो" रित्यमरं प्रमाणयति।

अनेकार्थके विषाणशब्दे-विषाणं पशुशृङ्गेस्यात् 'क्रीडादिरददन्त-योरितिविश्वं प्रदर्शयति।

मुग्धशब्दं श्रुतवतां, मूढत्वमेवार्थ इति प्रथमतो विभाति। माघः नव इत्यर्थे 1-47 मुग्धशब्दप्रयुङ्क्ते। "मुग्धस्सौम्ये नवे मूढे" इति वैजय-न्तीमत्र प्रमाणयन् नवार्थकत्व बोधयति व्याख्याता-मुग्धौ नवौ यौ कान्तास्तनौ इति। मुग्धाक्षीत्यत्र सौन्दर्यार्थकत्वमपि।

कव्लाशब्दस्य बहुलार्थकतया, विदितमाघाशयोमल्लिनाथ: 1-59 कलासमग्रेणेत्यत्र कलाशब्दमेवं विवृणोति। "कलाभिष्षोडशांशैः शिल्पविद्याभिश्च समग्रेण सम्पूर्णेन।" "कालेशिल्पेवित्तवृद्धौ चन्द्रांशे कलने कला" इति वैजयन्ती।

क्षपानाथ इव श्रीकृष्णः पुष्यरथमधिरूढवानित्यत्र पुष्यरथशब्द मेवं व्याख्यातवान्। पुष्यरथं क्रीडारथं-असौ पुष्यरथश्चक्रयानं न सम-राय यत् इत्यमरः। पुष्यो रथइव पुष्यरथः। पुष्यनक्षत्रं सर्वार्थसाधकम् पुष्यस्सर्वार्थसाधक इति शास्त्रात्। पुष्यनक्षत्रमनिषिद्धगमनंच, अधिष्ठा नशक्ते निरङ्कुशत्वात् "पुष्यो हस्तो मैत्रमप्याश्विनंच" चत्वार्यह्निस्सर्व-दिग्द्वारकाणि इति शास्त्रादिति भावः। क्षिप्रंक्षिप्रगामिनं अन्यत्र क्षिप्र-नामकम्। क्षिप्रंचाश्विदिनेशपुष्य"मितिशास्त्रात्। उपर्युक्तव्यानदर्श नेन व्याख्यातुर्ज्योतिश्शास्त्रपरिचयः विमर्शनाशक्तिश्च स्फुटीभवतः।

भ्रममागतैरिति पदं श्रुतवतां-भ्रमं अप्रमाजन्यं ज्ञानं अगतैरित्यर्थो गोचरीभवति। अत्र "भ्रमाश्च जलनिर्गमा" इत्यमरं प्रमाणयति।

श्यामाशब्दो यौवनमध्यस्थावाचक इति जानन्ति विद्वांसः। वत्र सूरिःश्यामायौवनमध्यस्थेत्येत्युत्पलं प्रमाणयति।

तत्रभवान् अत्रभवान् 14-2 इत्यनयोः पूज्यतावाचकत्वं जानन्ति प्रमाणंतु न जानन्ति। तत्रभवान् सज्जनस्सुजनश्च मल्लिनाथः "पूज्यस्तत्रभवानिति सज्जनं प्रमाणयति। एवं बहूनां निघण्टूनां साहाय्येनार्थनिर्णयति।

पूर्वगाथालहरी

तत्रभवान् मल्लिनाथस्सर्वङ्कषायां बह्वीः पूर्वगाथा उल्लिखति।

पुराकिल रावणः काम्येकर्मणि पशुपतिप्रीणनाय नवशिरांस्यग्नौ हुत्वा, दशमारम्भे सन्तुष्टात्तस्मात् त्रैलोकयाधिपत्यं वव्रे 1-49

पुराकिल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जटिः बाणप्रेम्णा बाणाभिधावनं हरिमभियुज्यनिर्जित इति पौराणिकाः कथयन्ति। 3-61

पुराकिल बाल्ये कृष्णः शकटरूपधारिणं शकटासुरं पादघातेन पातयामासेति पौराणिकी कथा। 11-33

पुराकिल भगवान् सत्यभामाप्रीतये, बलादिन्द्रलोकादपहृत्य पारिजातं निजगृहेषुआरोपितवानिति कथात्रानुसन्धेया। 13-12

एवं विधाभिर्मनोहराभिः पूर्वगाथाभिरलंकृतवान् स्वटीकाम्।

भावविवरणम्

भावाविष्करणायायं सम्यक्चेष्टते। हृदयङ्गमैभावैर्विदुषां मनोविनोदयति।

कृच्छ्रलभ्यास्सन्तः पूज्या इत्यर्थः । 1-13

गजघातिनर्सिंसहस्य मृगवर्णनमिव महासुरहन्तुः कंसादिक्षुद्रनृपवर्णनंतिरस्कारएवेत्यर्थः । 1-39

दिगधीशानामपि सर्वस्वहारित्वात्, तदौद्धत्यस्य प्राकट्यमिति भावः । 1-44

सन्ध्यावन्दनेपि दिङ्नियमं परित्यज्य, तदागमनभयात् तस्यै दिशे देवैर्नमस्कारः कृतइतिभावः । 1-46

मानिनः प्राणात्ययेऽपि मानंन मुञ्चन्तीतिभावः । अनन्यप्रसादलब्धैश्वर्ये मयि कथं याचकैस्तुल्यतेति गर्वाद्धसतीत्यर्थः । 1-66

समर सुरतयोस्समरस इतिभावः । 2-14

मूषकग्रहणाय शिखरिस्वननं परिहासास्पदं भवतीतिभावः । 2-78

एव मस्यभावविस्ष्करणरीतिः सुरुचिरा दृश्यते। अनेकेषुस्थानेषु ।

श्रुत्यादिभ्यः प्रमाणस्वीकारः

शब्दप्रधानेभ्यः प्रभुसम्मितेभ्यो वेदेभ्यः, उक्तमर्थं द्रढयितुं प्रमाणान्युपन्यस्तानि ।

नारदप्रणीते श्रीकृष्णस्तवे "उद्रिक्तविषयाभिलाषप्रतिरोधकं अतिदुर्गमं अपवर्गं कान्तारं चोपेयुषः सुमनसो धीरस्यच त्वमेवनिरपायशयः अग्रभूमिः प्रायस्थानमिति वर्णनपरे–" न स पुनरावर्तते "इति" सोऽहं । "तमेवविदित्वा अति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय इति विश्रुता श्रुतयः प्रमाणतया स्वीकृताः 1-32

उदासितारमिति श्लोकार्थोपवर्णने मूलप्रकृतिः महदाद्याः प्रकृति-

विकृतयस्सप्त । षोडशकश्चविकारो, न प्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ।। इति सांख्यकारिका, "अजामेकांलोहितशुल्क कृष्णाम्" इत्यादिश्रुतिश्च प्रमाणतया उपन्यस्ते ।

सहस्रसंख्याकैश्शिरोभिस्सहिते सूर्याचद्रमोभ्यां नयनवतिनिधिगर्भे रैवतके माघेन वर्णिते मल्लिनाथस्तत्र सहस्रशीर्षापुरुष इति श्रुतिं प्रमाणयति ।

एवं धर्ममूला श्श्रुतयस्तत्र तत्र तेनोदाहृताः ।

शुतिमूलकास्स्मृतयोऽपि बहवउदाहृताः ।

गृहागतं नारदं दृष्ट्वा श्रीकृष्ण आसनादुदतिष्ठत् । इदानीमपि गृहमागते अभ्यागते गृहमेधिन आसनेभ्य उत्तिष्ठन्ति । मल्लिनाथस्तत्र प्रमाणमुपन्यस्यति–ऊर्ध्वंप्राणाव्युत्क्रामन्तियूनः स्यविरआयति । 1-12 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यत इति 12-56 गुरूनपि गिरीन् हरिवाहिनी अतिचक्रामेतिमाघेन कथिते गुर्वतिक्रमोऽपि केषुचित्सन्दर्भेषूचित एवेति मल्लिनाथस्यस्मृतिपथमेकास्मृतिरारोहति ।

"गुरोरप्यवलिप्तस्यकार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥" ति ।

14-9 क्षत्रियेण स्वपतेयं (वित्तं) समुपार्जनीयम् समुपार्जितं च सम्यक्पालनीयम् । पालितं च पात्रे दातव्यमिति माघेनाभिहिते–तत्र मल्लिनाथः प्राचां वचनं प्रमाणतयोपन्यस्यति ।

"पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धंपात्रेषुनिर्वदेत् । "

स्मृतिषु सर्वदासर्वथा च स्मरणीया स्मृति र्मनुस्मृतिः । इयंमल्लिनाथस्य स्मृतिमुपगता बहुशः । 1-72 "सतीकवथोषित्प्रकृतिस्सुनिश्चला

पुमांसमभ्येतिभवान्तरेष्वपि" इति उपमानोपमेयभावपुरस्कृतं महाकवे-र्माघस्यार्थान्तरन्यासं विवृण्वानो मल्लिनाथः स्मरति स्मृतिमिमाम् ।

"पतिं या नाभिचरति मनोवाक्कायसंयुता ।
सा भर्तृलोकानाप्नोति सद्भिःस्साध्वीतिचोच्यते ॥"

उद्धवबलरामश्रीकृष्णास्सभामासेदुर्मन्त्रकरणाय । मन्त्रकरणाय महतां सम्मेलनमुचितमेवेति समर्थयति मल्लिनाथः ।

"गिरिपृष्ठंसमारुह्य प्रासादंवारहोगतः ।
अरण्येनिश्शलाकेवामन्त्रयेद्भावभावितौ ॥"

अलङ्कारशास्त्रपाण्डित्यम्

तत्रभवान् मल्लिनाथः सहृदायनन्दसधायिन्यलङ्कारशास्त्रे कृत-भूरिक्षम इति न तिरोहितंतिदुषाम् ॥ आचार्य दण्डिनं काव्यालङ्कारसूत्र प्रणेतारंवामन मलङ्कारसर्वस्वकारं रुय्यक पीयूषवर्षं जयदेवं सरस्वत्य-परावतारं मम्मटभट्टं, ध्वनिविरोधिन महिमभट्टं ध्वनिकृतमानन्दवर्धनं च सगौरवं स्मरति । रसभावगुणालङ्काररीतीनां लक्षणानि विलिख्य लक्ष्येषु योजयति च यथावसरम् । प्रतिश्लोकमलङ्कारान ध्वनिं च महतायत्नेन साधयति अर्थालङ्काराणां शब्दालङ्कारणां च स्वरूपं निरूपयति सप्रमाणम् । अलङ्कारशास्त्रतसिद्धस्य बन्धकवित्वस्य वेदितायमिति सर्वङ्कषादर्शनेन विज्ञायते विद्वद्वरैः । अतो माघ इव मल्लिनाथोऽपि आलङ्कारिकेष्वग्रगण्य इति वक्तुं शक्यते ।

मीमांसाशास्त्रपाण्डित्यम्

चतुर्दशसर्गस्य व्याख्या वितन्वतानेन मीमांसाशास्त्रे प्रकटितं सुमहत् पाण्डित्यम्। कोनाम याग इति प्रश्ने–"देवतोद्देन द्रव्यत्यागो याग" इति स्मरति लक्षणम् । ऋत्विजायागे क्रियमाणेऽपि, तस्यकर्तृता राज्ञि समभवदित्यंशे भगवन्तं जैमिनिं प्रमाणयति ।

"अन्या वा स्यात्परिक्रिया स्नानात्सत्यप्यात्मने पदे" इति

दान होम यजनानि इति पद विवृण्वता मल्लिनाथेनैवमुक्तम्— स्वकीयस्य द्रव्यस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनं दानम्। देवतोद्देशेन अग्नौ हविषः प्रक्षेपो होमः। हुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मनसाभ्यां न ममेति त्यागो यागः। चतुर्दश पञ्चदशसर्गयो स्सर्वङ्कषा, मीमांसाशास्त्र पाण्डित्यमनुमापयति कार्त्स्न्येन।

सङ्गीतशास्त्रपाण्डित्यम्

सङ्गीतशास्त्रे मल्लिनाथस्य महत् पाण्डित्यमस्तीति विज्ञायते रणद्भिरिति 1-10 श्लोकस्यव्याख्यां विरचयन्नयं स्वरश्रुति ग्रामविशेष मूर्छनादिसङ्गीतशास्त्रप्रसिद्धपारिभाषिकपदानां विवरणं सप्रमाणं करोति। अनवद्यवाद्यति 13-66 श्लोके, नृत्तगीतवाद्यत्रयरूपे, सङ्गीते सात्विकाङ्गिकाभिनयप्रदर्शन पुरस्सरं मधुरनृत्यस्य लास्यस्य वर्णनपरे, दशरूपको क्तलक्षणप्रदर्शनात् प्रतीमो वयं भरतनाटयेस्य महतीप्रीतिरस्तीति।

प्रकीर्णकम्

अश्वानां लक्षणानि गतिविशेषान्, हस्तिनां लक्षणानि प्रभेदांश्च ज्ञातुं बहवो ग्रन्था अनेनपठिता। आवर्तिन 5-4 इति श्लोके।

"द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः।
एको भाले हयपाने च दशावर्ता ध्रुवा स्स्मृताः॥

इति आवर्तप्रभेदाः कथिताः। आवर्तोरोमसंस्थानम्। हयानां गतिविशेषा अप्यनेन सम्यग्व्याख्याताः। भोजादीनां साहाय्येन। महत्या व्युत्पत्त्या अप्रतिमया प्रतिभया च, सर्वङ्कषां विरच्य मल्लिनाथो व्याख्यातृशिरोमणिरिति महतीं कीर्तिं लेभे। आमुखोक्तैः व्याख्यानारम्भेषु लिखितैः हृद्यैः पद्यैश्च महाकविरिति बिरुदं च लब्धवान्।

धर्मसूरेः मल्लिनाथस्याधमर्णत्वम्

बी. नरसिंहाचार्यः
संस्कृतविभागः, उस्मानिया विश्व-
विद्यालयः, हैदराबाद ।

विशेषख्यातभिः स्वव्याख्याभि महामहोपाध्यायः मल्लिनाथसूरिः संस्कृतसाहित्यविवेक्षूणां, विदुषां च प्रातःस्मरणीय वर्तते मल्लिनाथः स्वव्याख्यासु सिंगभूपालस्य 'रसार्णवसुधाकर', कुमारगिरेः'वसंतराजीयं' च प्रमाणतया उदाहरति । प्रौढदेवरायैः कनकाभिषेकेन सत्कृतश्चायं "वैश्य वंशसुधाकर कर्ता ।"बहुधा बहुभिर्निर्णीतस्यास्य कालस्य समन्वयरूपेण मल्लिनाथः ख्री. 1350-1430 मध्यकाले स्वजनुषा प्रदेशमिममलंचकार' इति वक्तुं पार्यते ।

साहित्यरन्ताकराद्यनेक ग्रन्थजणेता, भाष्यरत्नप्रभादिव्याख्याविख्यातकीर्तिः वाराणसीवंशभवः धर्मसूरिः गुण्टूरुमण्डले ख्री. 1446-1600 मध्यकाले अवर्तत । कालनिर्णयकप्रमाणानि-धर्मसूरिः विद्यानाथस्य सहोक्तिलक्षणं नामग्राहं खण्डयामास । विद्याधरस्य एकावलीतः स्वरत्नाकरे बहुशः उदाजहार । रसार्णवसुधाकराच्च श्लोकमुदाहरत् । मल्लिनाथस्य तरलादपि विषयाननुससार । अतः धर्मसूरिः मल्लिनाथ परवर्ती इति निश्चप्रचं वचः । अप्पकविः, रसमञ्जरीव्याख्यारूपस्य 'आमोदस्य' कर्ता गुरजाल रङ्गशायी च साहित्यरन्त्राकरादुदाजहृतुः । एवं धर्मसूरिः ख्री. 1600 भवात् रङ्गशायिनः, अप्पकवेश्च पूर्ववर्ती इत्यत्र न केषां विमनस्कता ।

मल्लिनाथस्य व्याख्यासु 'तरल:' एक एव अलंकारग्रन्थस्योपरि व्याख्या। एकावलीग्रन्थ: मल्लिनाथस्य तरलश्च यथा सुप्रसिद्धौ, तथा न सुपरिचितौ-विद्वल्लोके पठन पाठनादिषु अविद्यमानत्वात, पाठयग्र-न्थरूपेणानियमितत्वाच्च। नायमद्यतनीया स्थितिः परं तु मल्लिनाथ-स्यैव समये एकावल्याः प्रचारः लुप्तोऽजनि। मल्लिनाथः सरलं तरलं निर्माय एकावलीं पुनःप्रचारपदवीं प्रापयामास। अमुमेव विषयं एका-वलीव्याख्या प्रास्ताविकश्लोकेषु एवं स्पष्टींचकार मल्लिनाथ:

"एकावली गुणवतीयमलंक्रियापि
यद्वैशसादजनि कोशगृहेषु गुप्ता।
तेनोद्वलेन (तेनोज्ज्वलेन) तरलेन समेत्य धन्यै:
कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धार्यतां सा॥ त. श्लो. 6 इति

परं मल्लिनाथः नामंस्त यत् तेनैव नृशंसेन तरलोऽपि कोशगृहेषु गुप्तो निक्षिप्तो प्रचारलुप्तोऽपि च भवेदिति। महदिदं विषादस्थानं यत मल्लिनाथस्य इतरा व्याख्या इव तरलः प्रख्यातिं नैवाप इति। धर्मसूरि: एकावलीं तरलं च आमूलाग्रं क्षुण्णं च अध्यैष्ट। साहित्यरत्नाकरे तर-लेन सह तत्र तत्र विषयसादृश्यं, विवरणसाम्यं च दरीदृश्यते। क्वचि-च्चतरलात् पङ्क्तयः यथातथं, क्वचित् किंचित् परिवार्य समानार्थकपदैः उद्धृत्य साहित्यरत्नाकरे संग्रथितास्सन्ति।

साहित्यरत्नाकरे ऐदंप्राथम्येन काव्यस्य मीमांस्यत्वं उपादेयत्वं च विस्तरेण प्रतिपाद्य, तस्य अध्ययनविधिमूलकत्व च व्यवस्थापितम्। श्लोकानां व्याख्यानावसरे धर्मसूरिः मल्लिनाथ इव व्याकरणालंकरणादि विशेषान् अपि विशदीकरोति। काव्यप्रयोजनानां कथनावसरे एकाव-लीतः "विश्वोल्लघनजाङ्घिकीमि त्यादि श्लोकं, तरले समुद्धृतं सेतुबंधस्थं 'परिवर्धते इत्यादि च धर्मसूरिः उदाहरति। तस्मिन्नवसरे' काव्यालापां

श्च वर्जयेत्" इति स्मृतिरनुप्रसक्ता। तदा धर्मसूरिणा तरलस्थं– "निषेधो मुद्राराक्षसाद्यसत्काव्यविषयतया व्यवस्थापनीयः। अन्यथा रामायणादीनामपि हेयत्वप्रसंगादिति" वाक्यद्वयं यथावदुध्दृतमस्ति। अनन्तरं काव्यस्य उपदेशान्तर वैलक्षण्यप्रदर्शनावसरे धर्मसूरेः साहित्यरत्नाकरे एवं चर्चा वर्तते– "तदेव शासनाच्छास्त्रम्। तदुक्तमाचार्यैः– "प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥ इति। स चोपदेशः त्रिविधः– प्रभुसंमितः, सुहृत्संमितः, कान्तासंमितश्चेति। तत्र प्रभुसंमितो वेदः शब्दप्रधानत्वात्। तथा हि–यथा लोकें प्रभुर्वाङ्मात्रेण पुंसः प्रवर्तयति निवर्तयति च, अन्यथा दंडमापादयति, एवं वेदोऽपि शब्दप्राधान्येनैव नियोज्यं यथायथं प्रवर्तयति निवर्तयति च। विपक्षे प्रत्यवायं सूचयति। अत्रार्थस्य प्राधान्यमात्रपरित्यागः, न तु स्वरूपत्यागः। तथात्वेतून्मत्तप्रलपितवदप्रवर्तकतैव वेदस्य स्यात् इति।" (सा. र. पृ. 67-68) पश्यत इयं चर्चा कथं तरलेन साम्यं भजतीति। "तरल पृ. 13. शासनाच्छास्त्रमुपदेशः कर्तव्याकर्तव्यबोधकं पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यम्। तदुक्तम्–प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥ इति। तच्छास्त्रं त्रिधा प्रभुसंमितं, मित्रसंमितं कान्तासंमितं चेति। तत्र त्रयाणां मध्ये यद्वेदाख्यं शास्त्रं तत् प्रभुसंमितं राजतुल्यमित्यर्थः। यथा प्रभुर्वाङ्मात्रेण पुरुषं प्रवर्तयति निवर्तयति च विपक्षे दण्डयति चैवं वेदोऽपि विधिशब्देनैव पुंसां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्विपक्षे प्रत्यवायं चापादयति। शब्दप्राधान्यमित्यनेनार्थस्य प्राधान्यमात्रनिर्देशः। स्वरूपनिषेधे तून्मत्तप्रलपितवदप्रवर्तकत्वापातात्। इति।"

परीक्षध्वमधुना यथातथमुध्दृताः पङ्क्तयः। तरल पृ 14. "शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययोपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्तकत्वम्। ननु पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्तकः तस्य प्रेरणार्थे विधानात् तत् कथं वाक्यं प्रवर्तकमिति चेदहो पल्लवग्राहिपांडित्यमायुष्मतो येन प्रत्ययः प्रवर्तक इत्याकलयता स च विशिष्ट इति नाकलितम्। तदाकलने वाक्यमेव प्रवर्तकमित्यपि किं नाकलयेः? तथा हि; न हि भावयेदित्युक्ते

कश्चित् प्रवर्तते किंत्विदमनेनैवं भावयेदिति । तथा सत्यंशत्रयविशिष्ट-भावनाभिधायी प्रत्ययः प्रवर्तक इति वाक्यमेव प्रवर्तकमित्युक्तं भवति । तदुक्तमाचार्यैः कारिकायाम्–किमाद्यापेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ । तेन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ।। पठ्यते इति पाठो वेदः तस्यान्यथापाठेऽन्यथोच्चारणे दुरितं अन्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा प्रत्यवाय इति किमु वक्तव्यम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थविबोधपर्यवसितत्वादिति । तस्माच्छब्दप्रधानं ततः प्रभुसंमितं वेदाख्यं शास्त्रमित्यर्थः । [अर्थप्रधानं शास्त्रं मित्रसंमितमित्यर्थः । अत्रार्थो वाक्यार्थो न पदार्थस्तस्याप्रवर्तकत्वात् । प्राधान्यं च प्रवर्तकत्वमेव । इतिहासादयो न वेदवदेवं कुर्यात् इति विधिबलेन पुरुषं प्रवर्तयन्ति किन्तु पूर्वपुरुषचरितवर्णनामुखेन सुहृदिव युक्तिभिरनुनीय प्रवर्तयन्तीत्यर्थप्राधान्यमित्यर्थः । इदानीमनेन भागेन सवंदतं साहित्यरत्नाकरस्थं ग्रन्थं विदांकुर्वन्तु – सा. र. पृ. 68 "शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययोपलक्षितं वाक्यं, तस्य प्राधान्यं प्रवर्तकत्वम् । तेन शब्दप्रधानं शास्त्रं प्रभुसंमितमिति लक्षणमुक्तं भवति । (अधोरेखांकितः नूतनतया रचितः भागः) ननु पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्तकः । तस्य प्रेरणार्थे विधानात् । तत् कथं वाक्यं प्रवर्तकमिति चेत् प्रत्ययः प्रवर्तक इत्याकलयन् स च विशिष्ट भावनाभिधायीति किं नाचकलद्भवान् ? तथाकलने वाक्यमेव प्रवर्तकमिति किं नाज्ञासीत् ? न हि भावयेदित्युक्ते कश्चित् प्रवर्तते । किंतु इदमनेनैवं भावयेदिति । तथा सत्यंशत्रयविशिष्टभावनाभिधायी प्रत्ययः प्रवर्तक इति वाक्यमेव प्रवर्तकमित्युक्तं भवति । इदमुदितं आचार्यैः–"किमाद्यापेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ । येन प्रवर्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिंश्चोदनोच्यते" ।। इति । अतो वेदवाक्यानामन्यथापाठे अपाठे वा अन्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा महान् प्रत्यवायः । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वात् । तेन प्रभुसंमितो वेदः । सुहृत्संमितः पुराणादिः अर्थप्रधानत्वात् । अत्रार्थो वाक्यार्थो न पदार्थः, तस्याप्रवर्तकत्वात् । तत्प्राधान्यं च प्रवर्तकत्वमेव । अर्थवादात्मका पुराणादयो वेदवत् 'एतदेवं कुर्यात्' इति विधिबलेन पुरुषं प्रवर्तयितुं नेशते ।

किन्तु प्राचीनपुरुषकथाशरीरवर्णनद्वारा सुहृद इव युक्तिभिरनुनीय प्रवर्तयन्ति ।" अत्रान्यो विषयः प्रस्फुटो भवति यत् मल्लिनाथः सत्यमेव पदवाक्यप्रमाणपारावारीण इति धर्मसूरिश्च 'विवरणगुरुवाक्सांख्यमुख्यागमानां' इति स्वोक्तरीत्या मीमांसादिषु व्याख्यानिर्माता आसीदिति ।

अन्योऽयं दृष्टान्तः सादृश्यस्य प्रस्तूयते । अयं तृतीयोपदेशभूतस्य काव्यस्य उपदेशान्तरवैलक्षण्यप्रतिपादको ग्रन्थभागः । प्रथमं तरलस्थः ग्रन्थः तरल पृ. 15 "ध्वनिप्रधानं शास्त्रं कान्तासंमितमिति लक्षणं तच्च काव्यमित्यर्थः । यथा कान्ता कटाक्षवीक्षणमन्दहासमधुरभाषणादिभिः पुरुषं रञ्जयन्ती व्यञ्जनाव्यापारेणैव सर्वं कारयति एव काव्यकलापि शब्दार्थोभयशक्तिमूलया व्यञ्जनावृत्त्या सुहृदयहृदयाह्लादिकया चमत्कुर्वती रामादिवद्वर्तितव्यं जनेन, न रावणादिवदिति ध्वनयन्ती सरसतामापाद्य पुंसः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति चाकर्तव्यादिति" । इदानीं साहित्यरत्नाकरस्थोऽयं ग्रन्थः । सा. र. पृ. 72-73. 'ध्वनिप्रधानं शास्त्रं तु कान्तासंमितमुच्यते' इति लक्षणम् । यथा हि कान्ताः (तरले एकवचनप्रयोगः) कटाक्षवीक्षणादिभिः (मन्दहासभाषणादिकं इति नोक्तं) पुरुषं रञ्जयन्ति, व्यञ्जनाव्यापारेणैव सर्वं कार्यं कारयन्ति, एवं काव्यविद्यापि (तरले काव्यकलापि इति पाठः) शब्दार्थतदुभयशक्तिमूलया व्यञ्जनावृत्त्या सहृदयहृदयानन्दिन्या (तरले—आह्लादिकयेति पाठः) लोकोत्तरचमत्कारकारिण्या रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवत् इति व्यञ्जयन्ती सरसतामापाद्यैव पुंसः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति चाकर्तव्यादिति" ।

नैतावदेव अपि तु तृतीयतरङ्गस्य अवतारिका तरलस्थग्रन्थेन संवदति । यथा सा. रत्नाकरः पृ. 208 "एवं वाच्यवाचकतद्वृत्तीर्निरूप्य सम्प्रति तन्मूलकतया लक्ष्यलक्षकतद्वृत्तीर्निरूपयितुमर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दं निरूपयति" इति । अयमेव ग्रन्थभागः तरले "एवं वाच्यवाचकतद्वृत्तिं निरूप्य सम्प्रति तन्मूलकतया लक्ष्यलक्षकतद्वृत्तिं निरूपयितुमर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्णकत्वात् पूर्वं शब्दं निरूपयति" इति । अत्र वृत्तीः—

वृत्तिः इति एकवचनबहुवचनादन्यो भेदो नास्ति । एवं लक्षकत्वविचारेऽपि परिष्कारपद्धतिर्द्वयोरप्येकैव वरीवर्ति । सा चेत्थम् । तरले पृ. 62 ननु किं शब्दो लक्षकः अर्थो वा । नाद्यः । शब्दस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रोपरतव्यापारस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगात् । न द्वितीयः । अर्थस्य लक्षकत्वे शब्दव्यापारो लक्षणेति कथम् ? तत्राह । वाच्यधर्मस्य वाचके समारोपात् तथा व्यपदेश इति भावः । नन्वर्थस्यैव लक्षकत्वे कथमजहत्स्वार्थायाः स्वार्थांशे वृत्तिविरोधाभावः । केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदसद्भावादिति संक्षेपः ।" समीक्षध्वं साहित्यरत्नाकरे विद्यमानं सदृशं ग्रन्थभागम् । साहित्यरत्नाकर : पृ. संख्या 211-212. ननु शब्दस्य लक्षकत्वमर्थस्य वा ? नाद्यः; तस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रेणोपरतव्यापारस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगात् । न द्वितीयः; अर्थस्य लक्षकत्वे 'शब्दव्यापारो लक्षणा' इत्यङ्गीकारविरोधात् इतिचेत्; उच्यते । वाच्यार्थव्यापार एव लक्षणा वाचके समारोप्यते । नन्वर्थस्यैव लक्षकत्वे कथमजहत्स्वार्थायां स्वार्थांशे वृत्तिविरोधाभावः? केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदसद्भावादित्यवेहि ' इति । न केवलं विवरणे अपि तु लक्षणायाः विभजने च धर्मसूरेः रत्नाकरे तरलस्य प्रभावः असदृशोऽस्ति । यथा तरले पृ. 63 ' फलतो लक्षणा तु प्रथमं शुद्धा, सारोपा, साध्यवसाना चेति त्रिधा । तत्राद्या जहदादिभेदेन त्रेधा, इतरे तु प्रत्येकं गौणी शुद्धा चेति द्विविधे इति विभागं सिद्धवत्कृत्य क्रमेण तासां लक्षणोदाहरणे दर्शयन्नादौ जहत्स्वार्थां लक्षयति शब्द इत्यादि । शब्दो गङ्गादिशब्दः परार्थं परस्य तटादेर्घोषाद्यधिकरणत्वसिध्दर्थं आत्मानमर्पयति स्वार्थं हित्वा तटाद्यर्थे प्रवर्तयति तदा स्वार्थत्यागाज्जहत्स्वार्थेत्यन्वर्थसञ्ज्ञेत्यर्थः ।" साहित्यरत्नाकर : पृ. सं. 228 प्रयोजनलक्षणा तु प्रथमं शुद्धा, सारोपा, साध्यवसाना च इति त्रिविधा । तत्राद्या जहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था चेति त्रिधा । इतरे तु प्रत्येकं गौणी शुद्धा चेति द्विविधेति फलतो लक्षणा सप्तविधेति विभागं सिद्धवत्कृत्य क्रमेण तासां लक्षणोदाहरणे दर्शयन्नादौ जहत्स्वार्थां लक्षयति" इति । यदा गंगादिशब्दः परस्य तटादेः घोषाद्यधिकरणत्वसिद्धये स्वार्थं हित्वा स्वात्मानं तटाद्यर्थे प्रवर्तयति तदा स्वार्थत्यागाज्जहत्स्वार्थाऽन्वर्थसंज्ञेत्यर्थः ।" इति ।

विविधानां 'लक्षणानां' भिन्नभिन्नालंकारमूलत्वविचारेऽपि तरलस्य प्रभाव: साहित्यरत्नाकरे दरीदृश्यते । एवं शुद्धालक्षणायाः तृतीयप्रभेद-रूपायाः जहदजहत्स्वार्थायाः निरूपणे व्यवस्थापने च धर्मसूरिः मल्लिनाथं छायेवानुसरति । प्रथमं अस्याः प्रतिपादकः भागः तरलात् पृ. सं. 67 "अयमाशयः – किमिह लक्षणैव नास्तीति विवक्षया द्विधैवेत्युक्तं परैरुत सत्यपि तत्रैवान्तर्भूतेति विवक्षया वा नाद्यः । विचारासहत्वात् । तथाहि-यावता शब्देन यावानर्थः प्रतीयते तावानेव तस्य स्वार्थो न न्यूनो नाधि-कश्च प्रतीयते । सोऽयं वारणेन्द्र इति पदत्रयेणापाततस्तावत्तत्तेदन्ताविशिष्टं वस्तु इति तावानस्यार्थः । अत्र तत्तांशबाधे न्यूनोऽयमस्यार्थः कथमनेना-भिधीयेत तथापि प्रतीयत इत्यकामेनापि तत्तोपलक्षितमिदन्तविशिष्टं वस्तु लक्ष्यत इत्याश्रयणीयमेवेति कथमत्र नास्ति लक्षणा । नापि द्वितीयः । न तावादियं जहत्स्वार्था । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवत् स्वसिद्धये परानाक्षेपात् । किं तु स्वार्थस्यैवांशभेदेन हानाहानाभ्यामुभयवैलक्षण्यादन्यैवेति सुष्ठूक्तं त्रिविधेति – वेदान्तिनश्चैतामुपजीव्य महावाक्यार्थं वर्णयन्ति ।" आकल-यन्तु भवन्तोऽधुना साहित्यरत्नाकरादयमेव जहदजहल्लक्षणानिरूपकव्यव-स्थापकं वाक्यसमुदायं – सा. रत्नाकर : पृ सं. 239–241. "किमिह लक्षणैव नास्तीति विवक्षया परेण नोदाहृता? सत्यप्युक्तविधद्वय एवान्तर्भवतीति वा ? नाद्यः विचारासहत्वात् । तथाहि; यावता शब्देन यावानर्थः प्रतीयते, तावानेव तस्यार्थः न न्यूनो नाधिकश्चेति स्थितिः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र (तरले–वारणेंद्र इति पाठः) तत्तेदन्ताविशिष्टमवभासत इति तावानेवार्थः । तत्र तत्तांशबाधे न्यूनमिदमस्वार्थं इति कथमनेनाभिधीयेत । प्रतीयमानं च तत् यया कयाचन वृत्त्या प्रतिपादनीयम् । तेन तत्तोपलक्षितमिदन्ताघटितमेव देवदत्तस्वरूपमभिधाकुण्ठनाल्लक्षणया बोध्यमित्यकामेनाप्यभ्युपगन्तव्य-मेवेति कथमत्र नास्ति लक्षणा । नापि द्वितीयः । न तावदियं जहत्स्वार्था । इयं हि तत्तांशमात्रमेव जहाति । न तु लक्षणलक्षणावत् परार्थं स्वार्थं सकलमपि समर्पयति । नाप्यजहत्स्वार्था – स्वसिद्धये पराक्षेपाभावात् किन्तु स्वार्थस्यैवांशभेदेन हानाहानाभ्यामुभयवैलक्षण्यात्" इत्यादि ।

एवं धर्मसूरिः तरलात् एकवलीतश्च विषयान् उपादत्त । तरलं च विषयविवरणसरण्यां मीमांसाप्रवणत्वे च यथेष्टमनुससार । उपरिष्टादुक्तोदाहरणेभ्यश्च कथं बह्व्यः पङ्क्तयः यथानुपूर्वीकतया, काश्चन परिवर्तित (वर्धित) रूपेण तरलात् स्वीकृत्य स्वकृतिं धर्मसूरिरुपबृंहितवानिति ज्ञायते। प्राचीनः नैयायिकवर्यः जयन्तः 'कुतो वा नूतनं वस्तु वयमुत्प्रेक्षितुं क्षमाः। वचोविन्यासवैचित्र्यमात्रमत्र परीक्ष्यताम् ॥ इति न्यायमञ्जर्यारम्भे अवितथं तथ्यं उररीचकार। सत्यमेवैतत् साहित्यशास्त्रविषयेऽपि; समस्तविषयाणां प्राचीनैरेव परामृष्टत्वात् । विचित्रमत्रैतत् यत्' धर्मसूरिः उक्तिवैचित्र्यं वैविध्यं चाप्यनादृत्य मल्लिनाथं यथातथमुपजीवति। अन्यान् कुक्षिभरित्वेन दूषयन् स्वग्रन्थस्य रामनायकत्वेन प्रत्यपादयत् । एकावलीं तरलं च अनुसृत्य साहित्यरत्नाकरं व्यरीरचत्। तथापि एकावल्याः तरलस्य च नामनी अप्यगृह्णन् अनूह्यं अनुपेक्षणीयं कृतज्ञतानाविष्करणदोषमाविश्चकार धर्मसुरिः। "कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धार्यतां सा" इति मल्लिनाथस्योक्तिमाचरन् न केवल हृदये, कण्ठे मस्तके अपि तु पुस्तके च धृतवांस्तरलमेकावलीमपि साहित्यरत्नाकरकारः। परमत्रैतावद्वक्तुं शक्यते युक्तं च यत् मल्लिनाथादव्यवहितसमनन्तरभावित्वेन धर्मसूरिः तं महाभागं नामग्राहं न सस्मार इति ।

मम्मटादयोऽपि स्वपूर्ववर्तिनां ग्रन्थेभ्यः स्वकृतिषु तत्र तत्र उदाहरन्तः सन्तः प्राचीनान् नामग्राहं न स्मरन्तीति; मल्लिनाथश्च स्वव्याख्यानेषु विद्यानाथस्य प्रतापरुद्रीयात् लक्षणानि बहूनि उदाहरति परं विद्यानाथं न स्मरति इति चेत् सत्यमेव। परमियान् महान् भेदः मल्लिनाथधर्मसुरिणोः वर्तते– मल्लिनाथः केवलं स्वव्याख्योपोद्बलकतया लक्षणानि जग्राह, धर्मसूरिस्तु लक्षणग्रन्थे यथातथं अग्रहीत् इति। मल्लिनाथमहाशयस्य पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणस्याप्यात्मनो वरभणितीनां विदग्धविमृश्यत्वसूचकेन पद्येनानेनोपसंह्रियते :–

"जगति विविधविद्यासिद्धमुष्टिद्वयानां
　　वरभणितिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् ।
तदिह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा
　　भवति यदि विदग्धैस्तद्धयवश्यं विमृश्यम् ॥

मल्लिनाथस्य सर्वपथीना–एको विमर्शः

–श्री आर्. श्रीहरिः

विदितमेवैतत्समेषां सुधियां यद् व्याकरणशास्त्रे अकृतावगाहानां भट्टिकाव्यस्थाः प्रयोगविशेषा दुर्बोधा इति। उक्तं च मल्लिनाथेन भट्टिकाव्यव्याख्याप्रारम्भे।

"व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम्। हता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वत्प्रियतया मया" इति। अत एवास्य काव्यस्य अध्ययनं सुकरं चिकीर्षवो बहवो व्याख्यातारो बहूनि व्याख्यानानि व्यरचयन्। मल्लिनाथसूरेः सर्वपथीना, जयमङ्गलस्य जयमङ्गला, नारायणविद्याविनोदस्य भट्टिचन्द्रिका,[1] रामानन्दस्य मुग्धबोधः, भरतमल्लस्य मुग्धबोधिनी, विद्यासागरस्य कलापदीपिका, कुमुदानन्दस्य सुबोधिनी चेतीमानि भट्टिकाव्यव्याख्यानेषु लब्धप्रचाराणि। अमीषु च समेषु व्याख्यानेषु जयमङ्गला, सर्वपथीना इत्येतद्व्याख्याद्वयमितराभ्यः सर्वाभ्योऽपि अधिकप्रचारे वर्तते।

मल्लिनाथः स्वीयव्याख्याने शब्दसिद्धिनिरूपणावसरे तत्र तत्र पूर्वव्याख्यातुर्जयमङ्गलस्य तथा अन्येषाञ्च व्याख्यातॄणां मत सप्रमाणं खण्डयन् स्वीयं व्याकरणवैदुष्यं प्रकटीकृतवान्। जयमङ्गलोक्ताः मल्लिनाथेन विमृष्टाश्च त्रिचतुरा व्याकरणविषयाः अत्र विविच्यन्ते।

1. उक्षांप्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्
ध्वजान्बबन्धुर्मुमुचुः खधूपान्।
दिशश्च पुष्पैश्चकरुर्विचित्रै
रथेषु राज्ञा निपुणा नियुक्ताः"
(III-5)

[1] अस्यैव 'भट्टिबोधिनी' इति नामान्तरं वर्तते।

अयं च श्लोकः श्रीरामस्य पट्टाभिषेकसम्भारसंविधानवर्णनावसरे वर्तते । 'उक्षाम्प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्येतच्छ्लोकपादं जयमङ्गल एवं व्याचख्यौ–"नगरस्य मार्गान् पथः उक्षान् सेकवतः प्रचक्रुः उक्षणमुक्षा, गुरोश्च हलः इत्यकारः सा विद्यते येषामिति अर्शआदिभ्योऽच् । 'इजादेश्च गुरुमल' इत्यादिना आम्प्रत्यये प्रचक्रुरित्यनुप्रयोगो न घटते कृञ्चानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिर्वृत्यर्थत्वात्" इति ।

अत्र माल्लीनाथ व्याख्या एवं वर्तते ।

"उक्षां प्रचक्रुः धूलिप्रशमनार्थं निषिषिञ्चुः उक्षसेचने लिट् इजादेश्च गुरुमतो इत्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्र अनुग्रहणस्य व्यवहितविपर्ययनिषेधार्थत्वात् व्यवहितप्रयोगस्य असाधुत्वेऽपि उक्षांचक्रुरित्यत्र अनुप्रयोगवदुपसर्गाणामपि ते प्राग्धातोरिति व्यवहितविपर्यस्तपूर्वप्रयोगनियमात् धात्वर्थाभिव्यञ्जकत्वादिना धात्वक्षरप्रायत्वाच्च प्रोपसर्गस्य न व्यवधायकत्वमिति नासाधुत्वम् । 'तं पातयां प्रथममास,' [1]'प्रभ्रंशयां यो नहुषश्चकार' [2]इत्यादावुपसर्गेतरस्य व्यवधानादसाधुत्वमेव, यत्तु जयमङ्गलाकारेण व्यवधानभयात् गुरोश्च हलः इत्यकाप्रत्यये ततो मत्वर्थीयाकारे च उक्षान् उक्षावतः सेकवतः इति शसन्तं पाठं परिकल्प्य व्याख्यातं तदतिप्रसिद्धपाठत्यागात् अत्यन्ताप्रसिद्धपाठकल्पनाच्च साहसमेवेत्युपेक्ष्यमेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या"

एवं उक्षान् प्रचक्रुरिति जयमङ्गलेन स्वीकृतं शसन्तं पाठं मल्लिनाथः सयुक्तिखण्डयित्वा उक्षाम्प्रचक्रुरित्याम्प्रत्ययसहितस्यैव पाठस्य ग्राह्यतां न्यरूपयत् ।

२. "सुकृतं प्रियकारी त्वं कं रहस्युपतिष्ठसे
पुण्यकृच्चाटुकारस्ते किङ्करः सुरतेषु कः"

(v–68)

---

[1] रघुवंशम् 9–61 [2] रघुवंशम् 13–36

अत्र किङ्करशब्दस्य व्युत्पत्तिविषयेऽपि जयमङ्गलस्य मल्लिनाथस्य च मतभेदो वर्तते। जयमङ्गलः किम्पूर्वककृधातोः 'दिवाविभानिशाप्रभा' इत्यादि 'ट'–प्रत्ययविधायकसूत्रस्य अपवादीभूतस्य 'किंयतद्बहुषु कृञोऽज्विधानमित्यच्प्रत्ययविधायकस्य स्त्रीत्वैकविषयत्वं सुचयन् 'दिवानिशा' इति सूत्रेण 'ट' प्रत्ययेमैव 'किङ्कर' शब्दस्य रूपसिद्धिं निरूपयति। पश्यत तद्व्याख्यापङ्क्तीः

"किङ्करः दासः दिवा विभा इति टः। 'किं यत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् इति तत्स्त्रीविषये द्रष्टव्यम्"

किन्तु मल्लिनाथः किङ्करशब्दस्य 'दिवा विभा' इत्यादिसूत्रापवादभूतेन कियत्तद्बहुषु इत्यादिना अच्प्रयान्तत्वमेव समर्थयति। एवं 'कियत्तद्बहुषु' इति सूत्रस्य उदाहरणत्वेन दर्शितेषु किङ्करा, यत्करा इत्यादिषु अच्प्रत्ययान्तत्वसूचनार्थमुद्दिष्टया टाबन्ततया स्त्रीविषय, एव अज्विधानमिति जयमङ्गलेन यद्भावितं तद्भ्रान्तिमूलकमेवेति निर्णयति। एतत्समर्थकानि मल्लिनाथस्य वाक्यान्यत्र उद्ध्रियन्ते.

"किङ्कर" इत्यत्र हेत्वाद्यर्थविवक्षायां "कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु" इत्यनेन ट एव जातिः किङ्करी इत्यादिङीबन्तप्रयोगदर्शनात्। तदविवक्षायां तु "दिवा विभानिशाप्रभाभास्" इत्यादिसूत्रप्राप्तटप्रत्ययबाधेन 'कियत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम्' इत्यजेव किङ्करा, यत्करा इत्यादिटाबन्तप्रगोगदर्शनात्। यत्तु 'दिवा' आदिनैव टप्रत्ययः अज्विधानं तु स्त्रीमात्रविषयं इति जयमङ्गलाकारव्याख्यानं तद्वृत्तावच्प्रत्ययान्तत्वाभिव्यक्त्यर्थं किङ्करा, यत्करेति टाबन्तोदाहरणदर्शनाद्भ्रान्तमित्युपेक्ष्यम्।"

३. ततः प्रविव्राजयिषुः कुमार
मादिक्षदस्याभिगमं वनाय।
सौमित्रिसीतानुचरस्य राजा
सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन्।
(III, 9)

अत्र तृतीयपादे सौमित्रिसीतानुचरस्येति समस्तपदस्य विग्रहे कृतावपि जयमङ्गलस्य मल्लिनाथस्य चैकमत्यं न दृश्यते । सौमित्रिश्च सीता च सौमित्रिसीते अनुचरश्च अनुचरी च अनुचरौ सौमित्रिसीते अनुचरौ यस्य स इति जयमङ्गलोक्तो विग्रहः ।

मल्लिनाथस्तु सौमित्रिश्च सीता च सौमित्रिसीतम् सौमित्रिसीतं अनुचरं यस्य स इति विग्रहं प्रदर्शयन् स्वीयं मतमेवं समर्थितवान् ।

"सौमित्रिः सीता च सौमित्रिसीतं 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति इति वचनादेकवद्भावः अन्यथा अनुचरशब्दात् पचादिषु चरडिति टित्करणात् स्त्रियां ङीपि 'नद्यृतश्च' इति कप्प्रसङ्गात्, समासान्तानिष्यत्वेपि पुंवद्भावानुपपत्तेः" इति ।

४. सूतोऽपि गङ्गासलिलैः पवित्वा
सहाश्वमात्मानमनल्पमन्युः ।
ससीतयो राघवयोरधीयन्
श्वसन् कदुष्णं पुरमाविवेश ।।

(III, 18)

अत्र अधीयन्निति पदस्य प्रक्रियां जयमङ्गल एवं वदति "अधीयन् स्मरन् इक्स्मरणे इत्यस्य शतरि रूपम् यणादेशः" इति । मल्लिनाथस्तु रूपमिदं इयङादेशेन साधयति न तु यणादेशेन । जयमङ्गलानुसारं इक्स्मरणे इति धातोः यणादेशे यन्निति रूपे सिद्धे ततः 'अधि' इत्युपसर्गयोगेन आधियन्नित्येव रूपं भवेन्नतु अधीयन्निति । मल्लिनाथोक्तप्रक्रियायां इग्धातोः शतरि इयङादेशे इयन्निति रूपे ततः अधीत्युपसर्गयोगे सवर्णदीर्घे अधीयन्निति रूपं निर्बाधमेव । अतोऽत्र मल्लिनाथस्यैव मतं ग्राह्य भवति ।

एवं न केवलं जयमङ्गलोक्ता एव व्याकरणांशा अपितु इतरव्याख्यातृभिः प्रतिपादिताः शब्दशास्त्रविषया नैके स्वीयव्याख्याने युक्ततरं विमृष्टाः मल्लिनाथस्य निस्तुलं व्याकरणवैदुष्यं प्रकटयन्ति ।

Mallinatha and Nyaya-Vaisesika

By

E. R. Sreekrishna Sarma

Kolacala or Kolacarla Mallinatha, whose fame firmly rests on his most popular commentaries on the **Pancamahavyas,** was a keen student of all branches of learning of his time. His commentaries testify to this fact; Besides, a verse, found at the beginning of his commentaries, states that he has devoted several years to the study of various Sastras[1]. It is a pity that his contribution to various branches of learning has not been yet scientifically evaluted, although it is known that atleast two Ph. D. theses bearing on Mallinatha, have already been accepted for the award of the Degree.

In this short paper I propose to highlight Mallinatha's keen interest in the Nyaya-Vaisesika philosophy. This is not an evalution of his contribution to this branch of knowledge, for such a work cannot be done in a short paper like this. To our knowledge, Mallinatha has contributed one work to each branch, Vaisesika and Nyaya. Both are in the form of commentaries His Nyaya work called Niskantaka, a commentary on the **Tarkikaraksa** (TR) of Varadaraja, who is famous for his erudite commentary on the Nyayakusumanjali, is partly published. His work on Vaisesika is referred to by Mallinatha on pages 76, 139 and 142 of the printed ediion of the TR by the name Prasastapadabhasyanikasa-tika. This is yet to see the day's light. The editor of TR, Pt. Vindhyeswariprasad Dvivedi, had three Mss. before him for the purpose of editing the work with Mallinathas's commentary. Unfortunately none of them recorded Mallinatha's commentary after the 1st Pariccheda. But it seems almost certain that

[1] वाणीं काणभुजीमजीगणत् etc.

he had written his commentary on the remaining portions of TR also. For on p. 190 of TR, he says, 'all these will be clarified in the **Jatiparicchedа**, and again on p 207, this will be clarified at the end of the **nigraha** portion'. We need not also doubt the commentator Mallinatha's authorship of the Niskantaka, for he refers to his commentaries on the Pancamahakavyas therein[2].

Acknowledged characterstics of Mallinatha's commentary, नामूलं लिख्यते किंचित् नानपेक्षितमुच्यते are found in the **Niskantaka.** He does not clarify anything that which does not require clarification. He fills in the gap, wherever he finds the need, with appropriate explanation. A few examples may be cited taking recourse to स्थालीपुलाकन्याय. The **Mangala Sloka** of Varadaraja makes an obeisance to **Paramatman** who is qualified as विद्यानामादिकर्तारम् and निमित्तं जगतामपि. The auto-vrtti of Varadaraja does not explain this verse. But Mallinatha thinks it necessary to posit the two inferences, nearer to the heart of Naiyayikas, for establishing the existence of God.

एतेन वैदिकः संदर्भः केनचित् प्रणीतः सन्दर्भत्वाद् रामायणवत्,
तथाङ्कुरादिकं सर्वं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवत् इति
चानुमानानद्वयाद् ईश्वरसिद्धिरिति सिद्धम् (P. 2)

Vyakarana and Kosa are Mallinatha's forte, as is evident from his commentaries on the Pancamahakavyas. He can not brush aside any point that requires an explanation to make it confirm to grammatical rules. The vrtti on the first karika of TR reads thus :

येषां प्रमाणादिनिग्रहस्थानान्तानां षोडशपदार्थानां
तत्त्वतोऽवधारणम्

---

[2] P. 39 (TR) स्फुटीकृतं चैतदस्माभिः पञ्चकाव्यादिटीकासु 'अलं महीपाल तव श्रमेण' त्यादौ.

Mallinatha becomes spontaneously sensitive to the expression षोडशपदार्थानाम् and offers two explanations to justify it grammatically.

> दिक् संख्ये संज्ञायामिति समासः सप्तर्षिवत् अन्यथा बहुत्वाद्यसिद्धेः । यद्वा पूरणप्रत्ययान्तोऽयं षोडशशब्दः तेषां च प्रत्येकमेव षोडशसंख्यापूरकत्वात् सर्वे षोडशाः । ते च ते पदार्थाश्चेति विग्रहः । (P. 3)

The sixteen categories listed by Aksapada in his Nyayasutras are quoted by Varadaraja[3]. He does not make any comment on their order of listing. Mallinatha, very briefly indicates the underlying logic in the order maintained by Aksapada and thus fills in the gap left out by Varadaraja :

> प्रमाणं विना प्रमेयाद्यसिद्धेः । विषयं विना प्रमाणाप्रवृत्तेः । असंदिग्धस्याप्रतिपित्सितत्वात् । संदिग्धस्यापि निष्प्रयोजनस्य अप्रतिपित्सितत्वात् । प्रतिपत्तेश्च दृष्टान्तमूलत्वात् । अवयवादिनियमस्य सिद्धान्तानुसारित्वात् । प्रमाकरणशरीर-निर्वर्तकाङ्गत्वात् प्रमाणानुग्राहकत्वात् । तत्फलत्वात् । तस्यापि कथासाध्यत्वे वादस्य तत्त्वनिर्णयफलत्वात् । जल्पस्योभयपक्षसाधनवत्त्वसाम्यात् । वितण्डायाः कथापारिशेष्यात् । निग्रहहेतुषु सर्वथा हेयत्वात् । दोषेषु लघुत्वात् फलत्वाच्चेति प्रमाणादिपदार्थोद्देशक्रमः ।

Mallinatha is fully aware of his obligationas a commentator to supplement the arguments of the author of the original and indicating the stand taken by him. Varadaraja defines प्रमाण as साधनाश्रययोरन्यतरत्वे सति प्रमाव्याप्तत्वम्.
The word **asraya** is to avoid the **avyapti** of the definition as God is **pramana**, though not a **sadhana**, being the substratum

[3] प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तअवयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डा-हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः ।

of **prama.** Then he discusses the purpose of the word **sadhana** and finds it not very essential as **prameya** can be excluded from the realm of **pramana** by the word **vyaptatyam** in the definition. But he advances another argument to justify the word **sadhana** सुखादि प्रमेयव्यावर्तनेन वा तदनुप्रवेश इति न वैयर्थ्यम्. This means as pleasure and pain exists only when they are **prameya,** to avoid the applicability of the definition to them, the word sadhana is useful as a part of the definition. Here Mallinatha steps in and offers another more convincing argument.

> किं च ईश्वरप्रमया नित्यमर्वार्थगोचरया प्रमाव्याप्ते:
> तन्निरासेनार्थवत्त्वं द्रष्टव्यम् ।

Meaning that since God's knowledge is eternal and everything is its object all **pramevyas** are pervaded by **prama (prama-vyapta).** Therefore to avoid the overapplication of the definition to **prameya** as a whole, the word **sadhana** is to be maintained in the definition (p. 8).

It is well known that Varadaraja is a close follower of Vacaspati and Udayana. Mallinatha is also well-versed in Udayana's works So he adds some **masala** to the sentences of Varadaraja by adding some statements of Udayana. Varadaraja presents the view of the Bauddhas on **pramanya** quoting their statement :

प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थिति : and seeks to refute the condition **avisamvadi.** He argues that **visamvada** can not be established by **anumana** citing the example of silvernacre, etc., as for the Buddhists everything is a **vikalpa,** including the knowledge of the factors of **anumana** like **paksa** etc., and as a **vikalpa** is necessarily **visamvadi** no operation of **anumana** is possible. Here Mallinatha remembers the statement of Udayana made in the Kusumanjali and adds :

> किं चेत्थं प्रलपतो बौद्धस्य मूर्धनि भगवतापि बुद्धेन दुर्द्धर्षो
> महानयं वज्रपात: कृत इत्याह (P. 15)

Mallinatha's intense association with Alamkaras and Kavyas imparts a poetical quality to his statements. Varadaraja criticises the definition of **pramana** as **anubhuti** given by Prabhakara, pointing out his inconsistency in first accepting the knowledge emerging from the Vedas as self-valid and after excluding **smrti** from **pramana.** Here Mallinatha remarks :

तदेतत्तुरगाधिरूढस्य तुरगविस्मरणं यद् वेदप्रामाण्यसाधने प्रवृत्तस्य मीमांसागुरोः तत्प्रमाद इति

Mallinatha does not fail to correct Varadaraja politely when he finds that the latter uses words in violation of the law of logical economy. For example, Varadaraja while criticising the Bhatta view that knowledge is an object of inference states that it can be an object of mental perception since it is a special momentary quality of **Atman, (ksanikatma-visesa-guna).** Mallinatha remarks on this :

गुणग्रहणं स्फुटार्थम् गुणव्यतिरेकेण क्षणिकविशेषणमात्मन्य भावात्ः सामान्यविशेषान्त्यविशेषयोश्च क्षणिकपदेनैव निवृत्तेः ।

Mallinatha does not hesitate to explain what is not cared for by the author of the original. Varadaraja omits the Gautama sutra. प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि but fails to explain the logic lying under the particular order of enumeration. Mallinatha fills in the gap :

तत्र सर्वप्रमाणोपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षस्य प्राथम्यं, तदितरप्रमाणोपजीव्यत्वात् प्रत्यक्षानन्तर्यमनुमानस्य पृथक्प्रामाण्यदार्ढ्यसूचनार्थमुपमानस्य शब्दात् प्राथम्यम्ः परिशेषाच्छब्दस्यान्ते निवेश इति । (P. 55)

Mallinatha finds fault with and ridicules a scholar, without mentioning the name, who took the expression लक्ष्यणस्य तथाभोवात् (p. 76) occuring in the Varadarajatika as

a quotation from Kirnavali and cites the correct passage as occuring in the Kirnavali. Here are his words :

अयमप्येक: किरणावलीग्रन्थ आत्मप्रकरणस्य इति कैश्चिदुत्तुण्ड-तुण्डैराख्यातं तथैव व्याख्यातं च । तदप्याकरापरिज्ञानवञ्चना-साहसविलास एवेत्यास्ताम् । (किरणावल्यां पृथिवीप्रकरणे 'केवलव्यविरेत्तिविशेष एव लक्षणम्' आचार्यवाचस्पतिटीकायां समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः' ।

In the same way he does not spare those who thought that the view that darkness is a quality of infinitesimal particles of earth spread out in the air, was the view of the Prabhakaras (p. 133). He points out that according to the Prabhakaras, darkness is a **bhavabhava** and reminds us that here **abhava** should not be taken as a negative entity. In support of this he quotes Salikanatha : Mallinatha cannot resist his **nighantu vasana,** even while commenting upon, the Sastra texts. तदेतद् वार्तम् says Varadaraja. Mallinatha explains : वार्तं फल्गुनिः सारमययुक्तमिति यावत् । 'वार्तं फल्गुन्यरोगे च' इत्यमरः (p. 164)

In the same way the Vaiyakarana in him also raises his head every now and then.

Varadaraja states :

विस्तरस्तु आत्मतत्त्वविवेकपरिश्रमशालिनां सुगममेव ।

Mallinatha remarks :

शालिनामिति शेषे षष्ठी, न लोकेत्यादिना कृद्योगषष्ठया एव निषेधादिति ।

There are a very few cases in the commentaries on the **Panch-mahakavyas,** which indicate Mallinatha's assimilation of the Nyaya-Vaisesika tenets. Commenting on the verse 'ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय' etc. (RV. 15.22) Mallinatha states यतोऽणनास्ति

स परमाणुरित्याहुः . On Uttaramegha 2.14 तस्यास्तीरे etc., Mallinatha criticises the view of an earlier commentator निरुक्तकार where he shows his erudition in the Nyaya-Vaisesika.

> निरुक्तकारस्तु त्वां तमेव स्मरामि इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे । तदसंगतम् । असद्व्यारारोपस्य (?) पुरोवर्तिन्यनुभवात्मकत्वेन स्मरतिशब्द प्रयोगानुपपत्तेः । शैलत्वभावनास्मृतिरित्यपि नोपपद्यते । भावनायाः स्मृतित्वे प्रमाणाभावात् । अनुभवायोगात् सादृश्योपन्यासस्य वैयर्थ्याच्च । विसदृशेऽपि सालग्रामे हरिभावनादर्शनादिति ।

The commentator Niruktakara is again criticised by Mallinatha on the commentary on Uttaramegha, 44, भित्वा सद्यः, etc. :-

> अत्र वायूनां स्पृश्यत्वेऽप्यमूर्तत्वेनालिङ्गनायोगादालिङ्ग्यन्त इत्यभिधानं यक्षस्योन्मत्तत्वात् प्रलपितमिति वदन् निरुक्तकारः स्वयमेवोन्मत्तप्रलापीत्युपेक्षणीयः ।

Commenting on Uttaramegha सा संन्यस्ताभरणम् etc., Mallinatha resorts to verification, while criticising a point raised by others: Some (probably the Niruktakara) stated that मत्सादृश्यं लिखन्ती represents the first stage of love called चक्षुः प्रीति. Mallinatha lashes out :

> चक्षुः प्रीतिर्भवेच्चित्रेऽप्यदृष्टचरदर्शनात् ।
> यथा मालविकारूपमग्निमित्रस्य पश्यतः ॥
> प्रोषितानां च भर्तॄणां क्व दृष्टादृष्टपूर्वता ।
> अथ तत्रापि सन्देहे स्वकलत्राणि पृच्छतु ॥
> किं भर्तृप्रत्यभिज्ञा स्यात् किं वैदेशिकभावना ।
> प्रवासादागते स्वस्मिन्नित्यलं कलहैर्वृथा ॥

Kalidasa uses the expression अनुमेयशोभि in verse 1.37 of the **Kumarasambhava.** This gives opportunity to Mallinatha to

Mallinatha and Kautilya's Arthasastra

By
K. Kunjunni Raja
Professor of Sanskrit (Retd.)
University of Madras, Madras.

Kalidasa's intimate acquaintance with Kautilya's **Artha sastra** has already been demonstrated by many scholars[1]. It is therefore only natural to assume that Mallinatha, the great commentator of his poems, justly famous for pointing out relevant authorities and for avoiding irrelevant details, would be giving apt quotations from Kautilya's **Arthasastra** wherever implied in the text. A careful examination of these quotations in comparision with the available critical edition,[2] may help to shed light on the text of the **Arthasastra**, available to Mallinatha and on the correct reading of some of the passages.

Mallinatha quotes from Kautilya's **Arthasastra** eleven times in his commentary on the **Raghuvamsa** and two or three times in his commentary on the **Kumarasambhava**. It is strange that by a detailed study of some of these quotations, two scholars[3] have arrived at two mutually conflicting, extreme, views. Dr. S. G Moghe thinks that Mallinatha had two copies of the manuscripts of the **Arthasastra** with two different versions, while Dr. Sankaranarayanan is of the view that Mallinatha did not possess a complete text of Kautilya's **Artnasastra**, but was quoting from secondhand sources like stray floating passages ascribed to Kautilya and transmitted by oral tradition. Hence it is necessary to study the quotations a fresh and examine the arguments adduced by the scholars and see whether an objective conclusion can be arrived at on the problem.

The following are the quotations from Kautilya, found in Mallinatha's commentary on the **Raghuvamsa**.

Mallinatha		**Kautilya**
1. क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति कौटिल्यः ।	III. 29.	1-5-4.
2. द्विविधो हि विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्चेति कौटिल्यः ।	III. 35.	1-5-3.
3. अत्र कौटिल्यः, बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वैतस धर्ममातिष्ठेत् इति ।	IV. 35	वैतसधर्मातिष्ठेत् XII. 1. 1.
4. अत्र कौटिल्यः – भूतपूर्वमभूत-पूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेत् ।	XV. 29.	II. 1. 1.
5. अत्र कौटिल्यः – कार्याणां नियोग-विकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवो-पायेन नान्येनेति नियोगः । अनेनैवान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चयः – इति ।	XVII. 49	XV, 1-63, 65, 67

6, अत्र कौटिल्यः – 'क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता

यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् ।

VII. 5, 27

XVII 55

7, अत्र कौटिल्यः – 'समज्यायोभ्यां संदधीत,
हीनेन विगृह्णीयात्' इति । संधीयेत

XVII, 56 VII, 3,2

8, 'मन्त्र प्रभावोत्साहशक्तिभिः
परानभिसदध्यात्' इति कौटिल्यः । परानति संदध्यात्

XVII; 76 VII 15,5

9, 'दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्किताद्भिः ।
वर्तेत दण्डोपनतो भर्तर्येवमवस्थितः :' इति कौटिल्यः ।

XVII. 81

10, अत्र कौटिल्यः – धर्माधर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ
वार्तायां नयानयौ दण्डनीत्याम्' इति ।

XVIII, 50 VII, 1, 6

11. पणबन्धः सन्धिरिति कौटिल्यः । तत्र पणबन्धः

VII, 21

Of these quotations 1 and 6 are identical with the passages in the critical edition of the **Arthasastra.** In 11, Mallinatha omits the word **atra** in the beginning, as it is irrelevant for his quotation. In 5 the portion कार्याणां नियोग-विकल्पसमुच्चया भवन्ति is not in the critical edition, and is irrelevant in that context, since in the list of 32 **Tantrayuktis Niyoga, Vikalpa** and **samuccaya** have been included in the **Arthasastra.** But a similar passage occurs elsewhere also in the **Arthasastra,** IX. 7. 73-6.

गुरुलाघवयोगाच्चापदां नियोग विकल्प समुच्चया भवन्ति ।
अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः, अनेनैवान्येन वेति
विकल्पः, अनेन चान्येन चेति समुच्चयः ।

Perhaps Mallinatha is referring to the three types of **Karyas, Niyoga** etc. given by Kautilya, and then giving the literal quotation of their definitions.

In 3 Mallinatha reads वैतसं धर्ममातिष्ठेत्, while the critical edition gives वेतसधर्मा तिष्ठेत्. In 2 Mallinatha gives कृत्रिम, while the critical edition gives कृतक; both mean the same thing, but the difference in reading is noteworthy.

In 7 Mallinatha's quotation reads **Samdadhita,** while the critical edition has **Samdhiyeta.** Dr. Moghe says that Mallinatha's reading is preferable to that of the critical edition, since it is grammatically more acceptable. But according to the normal rules of textual criticism, the rare and less correct form is likely to be the original; and Kautilya himself has used the term **samdhiyeta** in the active sense more than once. (**Arthasastra** VII. 3.2, 13, 15 as pointed out by Dr Sankaranarayanan). Dr. Moghe's statement that Mallinatha's reading of **Krtrima** in No. 2 is superior to the **Krtaka** in the critical edition is also to be assessed similarly.

In the case of No. 4, the critical edition reads **apavahanena** instead of Mallinatha's **pravahena.** While commenting on **Kumarasambhava** VI 37, Mallinatha gives the same quotation, but gives another reading **apavahena;** probably this may be a wrong reading for **apavahanena.** It is on the basis of this difference in reading in the two quotations, that Dr. Moghe concludes that Mallinatha had two manuscripts with two different versions. Mallinatha must have been quoting from memory, and the difference could also be due to some seribal error. The aim in both cases is to explain the technical term **abhisyandavamanam.**

In No. 8 Mallinatha's quotation has **abhisandadhyat** while the critical edition reads **atisandadhyat.** In some reading of Mallinatha's quotation it is given **sandadhyat:** on the basis of that reading, Dr. Moghe says that Mallinatha

has made a mistake. Kalidasa has used **paratisandhana** (**Sakuntala** V) and **parabhisandhana** (**Raghuvamsa** XVII.76) almost in the same sense of cheating. Perhaps Mallinatha took it in that sense and Kalidasa too might have taken the term in that way.

Mallinatha's quotations of the **Arthasastra** are fairly accurate and detailed and could not have been based on some stray floating passages transmitted though oral tradition. The fact that at present there is no Telugu manuscript of the **Arthasastra** need not mean that there was no Ms. available in Andhra Pradesh at the time of Mallinatha. The absense of quotation from the **Arthasastra** in his commentaries on the **Magha** and the **Kirtarajuniya** does not indicate that no manuscript of the book was available to Mallinatha. It is in his first commentary, that on the **Raghuvamsa** that he quotes profusely from that work.

It is difficult to say anything about the exact form of the quotation by Mallinatha until we get critical editions of his commentaries. Anyhow from the nature of the available quotations from **Arthasastra** found in his commentary on the **Raghuvamsa**, it is fairly certain that he had access to a text of the **Arthasastra**, and that he was not quoting from second hand sources or floating tradition.

NOTES

1. Dr. V. Raghavan, **Kalidasa and Kautilya**, Proceedings of the All-Indian Oriental Conference, Nagpur, 1951, 102-8.
2. Critical edition by R. P. Kangle, University of Bombay, 1948.
3. S. G. Moghe, 'Citations from the Kautilya Arthasastra in the commentaries of Mallinatha' and Editorial Notes, Oriental Journal, Tirupati, XIX. pp. 15-27.
4. Aufrecht, **Descriptive Catalogue**, Oxford Manuscripts, No. 176.

Advaitic thoughts in Mallinatha's Commentaries

Dr. C. Markandeya Sastry,
M.A., Ph. D., B.Ed.
Joint Director of School Edn., Hyderabad.

तद्दिव्यं परमं धाम सारस्वतमुपास्महे ।
यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसश्छटाः ॥

This is one of the invocatory verses in the beginning of Ghantapatha, Mallinatha's commentary on Bharavi's Kirat-arjuniya. This in gist given in his conception of Advaita. "We approach that divine indistructable abode of learning. By its grace the dark shadows of Ignorance are absolved. (प्रलीयन्ते, न तु नश्यन्ति)". The Avidya also is a manifestation of Brahman and of the dawn of Supreme, the Avidya also is absolved into the former. This is indeed a non-Sankara theory of Advaita. It can be considered as a post Sankara Advaitic doctrine initiated by the Parinama school lead by Vacaspati Misra and developed by Vidyaranya and others. (vide Vedanta Pancadasi - Chapter II, verses 97 & 99, Chapter VI-verses 12 to 24 and Chapter XIII, verses 46 to 48). The Sakta Advaitins ofcourse accepted it as a Philosophy of their doctrine of Reality of not only the Sakti and its manifestations like Avidya, down to the Universe.

The occasions where a glimpse of philosophy acceptable to commentators of Kavyas can be perceived are mainly the Stotra portions in the respective works. But in the case of Mallinatha, it is highly difficult even to get at these glimpses, because of his very conservative but correct pratijna.

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते ॥

Out of such Stotra portions two are read by the students of Sanskrit predominantly, the Brahmastotra in the second Canto of Kumara Sambhava and Vishnustotra in the tenth Canto of Raghuvamsa, both of Kalidasa Let us now examine how far Mallinatha divulges his conception of Advaita in these two places. While commenting he quotes from Upanisads and Manusmrti mainly and Bhagawadgita occasionally.

नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे ॥

Kumara Sambhava-II-4.

Mallinatha interprets the word केवलात्मने as एकरूपाय and quotes Namalinganusasana in support of his interpretation of the word केवल as एक (त्रिलिंगं त्वेककृत्स्नयोः). He also cites the Upanishadic passage "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" (Aitareyopanisad I-1) wherein word indicates certainity as interpreted by Sri Sankara in the following lines :

आत्मा आप्नोतेरत्तेरततेर्वा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः अनशनादि-सर्वसंसारधर्मवर्जितः नित्यशुद्धबुद्धस्वभावः, अजः, अजरः, अमरः, अमृतः, अभयः, अद्वयः वै ।

So, the particle वा or वै indicates all these specifications of the Supreme. But the word केवलं is equated not only with एव but कृत्स्नम् "also, all inclusive and all pervasive" by Mallinatha. So it should include the Avidya and its product also, may be divested of its plurality, as a part and parcel of the Supreme. Then only it will be possible to postulate the division in the Supreme for the purpose of creation as spelt by Kalidasa in the second half of this verse

"गुणत्रयविभागाय पश्चाद्भेदमुपेयुषे....................."

Mallinatha concludes his commentary with a quotation supporting this conception of the many existing in the one even at the time of Realisation of before the creation.

"नमो रजोजुषे सृष्टौ, स्थितौ सत्त्वमयाय च ।
तमो रूपाय संहारे विरूपाय स्वयंभुवे" ॥

To make the one into स्वयंभू, the three fold existence should pervade the One. This is the significance of the interpretation of the word केवल as एकात्मने and not एकस्मै.

तिसृभिस्त्वमवस्थाभिः महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणां एकः कारणतां गतः ॥

In this verse 6 is to be considered as an expansion of the last quarter of verse 3 पश्चाद्भेदमुपेयुषे the above interpretation of Mallinatha has to be accepted. He himself says while commenting on this verse 6 "इदं पश्चाद्भेदमुपेयुषं इत्यस्य विवरणम्, अतः न गतार्थः"

After identifying the continuation of the Universe in its identity with the Supreme and spelling out the method of its diversification, Kalidasa describes in the next verse the procedure of the diversification. The first stage is One divides itself into two, the Male and the Female.

स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ॥

This can be possible only when the parts representing स्त्री and पुमान् do exist in the Supreme Atman. Mallinatha elucidates the word स्मृतौ as कथितौ and then वृद्धैरितिशेषः thereby saying that this interpretation is acceptable to scholars. In support he quotes from Manusmrti.

द्विधा कृत्वात्मनो देहं अर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजन् प्रभुः ॥

Manusmrti-I-32.

In fact this line of Smrti goes further in the process of creation and leads to the Sakta theory of thinking which attributes Reality to the visible manifestation (विरट) of the Supreme and so the Universe too. The remaining verses of Kalidasa can be well understood only with this background based on the interpretation of Mallinatha.

However verse No. 12 deserves special notice.

उद्घात: प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञ: फलं: स्वर्ग: तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥

The import of this verse reflects the Bhatta school of Purvamimamsa which lays down that one should perform the rites advised by the Veda and there would be result for such performance. But again the primordial sound, later pronounced through three intonations is identified as the starting point of Veda (उद्घात: उपक्रम:) However, Mallinatha says that it is the end too and quotes verse from Yaska's Nirukta and its Paris'sta as authority.

ब्रह्मण: प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वत: ।
दहत्येन: कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशेषत: ॥

It mean to say that the प्रणव, the premordial sound, pervades the whole Universe and is its source too. From Pranava arises the Veda which gives raise in its turn to the sacrificial rites that lead to the Heaven and here again there is Pranava pervading the whole process, according to Mallinatha. The latter Advaitins, especially the Puranic Advaitins, consider that it is the Sakti – a manifestation of primordial sound that operates in germinating, maintaining and withdrawing the Universe and the Siva is only a base for this operation. (vide the first verse of Soundaryalahari). The extremity of this thinking is the Samkhya theory of Prakrti and Purusa, enunciated in the next verse.

त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥

This thinking of Mallinatha leads us to a comprehensive philosophical thought of post Sankara Advaitism projected in the first verse of Raghuvamsa.

वागर्थाविव संपृक्तौ वागार्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

Arunagirinatha (earlier than Mallinatha ?) interprets the word पितरौ in this verse as शब्दार्थात्मनः प्रपञ्चस्य प्रसावकौ implying thereby that both as seperate entities and giving raise to the Universe. But the interpretation of the word पार्वतीपरमेश्वरौ by Mallinatha is significant. He says परमशब्दः सर्वतोमुखद्योतनार्थः । मातुः अभ्यर्हितत्वात् अल्पाच्तरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः । The Supreme interpreted by परमेश्वर is of course the final goal. But the nearest and perhaps the only way to it is the Mother, Parvati. The Upnisad saying अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते says that both Avidya and Vidya are channels of gradation to Realisation and the Mother represents both these aspects. While Arnuagiri describes the process of evolution, Mallinatha indicates the way to Realisation.

The Visnu Stotra in the tenth canto is equally significant but it is more oriented towards delienating the nature of the Supreme than to describe the evalution and devolution process. Mallinatha desists from the temptation of expanding on Kalidasa here, partly perhaps because it is difficult to describe the Supreme in exact terms and partly of his Pratijna in the beginning of this Sanjivini Tika, that he is embarking on this commentary with a wish to help dullards.

मल्लिनाथकविस्सोऽयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥

But one observation while commenting on the following
w noting :

हृदयस्थमनासन्नमकामं त्वां तपस्विनम्
दयालुमनघस्पृष्टं पुराणमजरं विदुः ॥

Raghuvamsa–X–20.

Mallinatha says "अकामं नित्यपूर्णत्वात् निष्कामं, तथाऽपि तपस्विनं लोकयात्रार्थं तापसं विदुः"

This reminds us of the following lines from Taittiriya Upanisad.

सोऽकामयत । बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । यदिद किञ्च । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्चत्यच्चा भवत् । निरुक्तं यानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् । यदिदं किंच । तत्सत्यमित्याचक्षते ।

While interpreting these lines, Sri Sankara says that the Supreme is not only the Existence but also the knowledge itself from which aspect its omniscense operates. This Omniscence is the source of creation and diversification.

तद्यदि मृद्बीजवत् कारणं स्यादचेतनं लोके तर्हि ? । न । कामयितृत्वात् । न हि कामयितृ अचेतनमस्ति लोके । सर्वज्ञं ब्रह्मेत्यवोचाम । अतः कामयितृत्वोपपत्तिः । कामयितृत्वात् अस्मदादिवत् अनवाप्तकाममिति चेत् न । स्वातन्त्र्यात् ! यथा अन्यान् परवशीकृत्य कामादिदोषाः प्रवर्तयन्ति, न तथा ब्रह्मणः प्रवर्तकाः कामाः । कथं तर्हि? ।सत्यज्ञानलक्षणाः स्वात्मभूतत्वात् विशुद्धाः । न तैः ब्रह्म प्रवर्त्यते । तेषां तु तत्प्रवर्तकं ब्रह्म प्राणिकर्मापेक्षया । तस्मात् स्वातन्त्र्यं कामेषु ब्रह्मणः । अतः न अनवाप्तकामं ब्रह्म ।

Sankara on ibid.

The observation of Mallinatha that तयाऽपि लोकयात्रार्थं तापसं विदुः is an able epitomisation of the Bhasya of Sri Sankara. The creation of Universe is caused by the Omniscence of the Supreme, the Omniscence which is an outword expansion of its 'cit' aspect, which is Feminine in its functionary projection.

In this context of observing the philosophy imbibed in the Visnu Stotra of Raghuvamsa it is but apt to have a look into the eulogy of Krsna by Bhisma in Sisupalavadha of Magha. The context is attuned for circulating devotion towards Krshna So, eventhough he does not miss to mention that Krshna is the incarnation of the Supreme and is the source of operation for the creation, maintenance and destruction of the Universe through the three Gunas etc. Bhisma lays stress on the permanent and non-permanent Vibhutis of the Lord. However, Mallinatha does not miss an occasion of exposing his view of Advaita whenever chance arises. While commenting on the verse.

सत्यवृत्तमपि मायिनं जगत् वृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।
जन्मबिभ्रतमजं नरं बुधा यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ।।

Sisupalavadha-14-70

Mallinatha says-Maya is Sakti-माया नाम शक्तिः a positive term as opposed to the traditional negative import of the term Maya – an illusion and again he says जन्म विभ्रतं कामवशात् कृष्णादिजन्मभाजनमित्यर्थः. Here the word काम reminding the explanation of Sri Sankara quoted above while commenting on the Taittiriya lines सोऽकामयत etc. This does not mean that Mallinatha does not catch the spirit of Magha. While explaining the verse 63 in the same context

भक्तिमन्तइव भक्तवत्सले सन्ततस्मरणरीणकल्मषाः ।
यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ।।

he interprets the word सन्ततस्मरण as निरन्तरध्यान, the impact of ध्यान is definitely deeper than mere स्मरण. It requires concentration of mental and intellectual faculties whereas in स्मरण these are subordinated.

Another instance where predominance of Bhaktiyoga is delievated in the Sivastotra in the Kiratarjuniya of Bharavi. While commenting on the verse

दक्षिणा प्रणतदक्षिण मूर्ति तत्वतः भिवकर्हीमविदित्वा ।
रागिणामपिविहिता तव भक्तया संस्मृतिर्भवत्यभवावत्यभवाय ॥

Commenting on तव भक्त्या संस्मृतिर्भवत्यभवाय Mallinatha clarified that तत्वज्ञानं विनाऽपि भक्तिपूर्विका तव संस्मृतिरेव मुक्तिनिदानमित्यर्थः ।

By saying so he is not, however, prepared to exclude the other two viz. Jnana and Karma Yogas from being instruments of Realisation because while commenting on the next verse he says clearly that they too form part of the function that leads to the Moksha.

दृष्ट्वा दृश्या न्याचरणीयानि विधाय
प्रेक्षाकारी यानि पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग्दृष्टिः तस्य पश्यति यस्त्वां
यच्चोपास्ते साधुविधेयं स विधत्ते ॥

In interpreting प्रेक्षाकारी दृश्यादि दृष्ट्वा and आचरणीयानि विधाय अपायैः मुक्तं पदं याति Mallinatha quotes the Upanisadic lines अविद्ययामृत्युं, तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते and concludes that ज्ञानकर्माभ्यां मुक्तिरित्यर्थः । किन्तु तेऽपि ज्ञानकर्मणी त्वद्विषय एव मुक्तिसाधनं न अन्यविषय इति आशयेन आह. and then interprets the second half of the verse. This ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद which is a pre-Sankara doctrine advocated by Mandana Misra and others gained currency again in the late posterior period to Sankara. It got mixed up with Bhaktiyoga also subsequent to the advent of Ramanuja and Madhava. Mallinatha Subscribes to the समुदाय

of all these three as leading to Moksa and not individually. But a spirit of renunciation is an essential practice even to these instruments of Moksa. While describing Arjuna in penance Bharavi says

अधरीचकार च विवेकगुणादगुणेषु तस्य धियमस्तवत: ।
प्रतिघानिनीं विषयसंगरतिं निरुपप्लव: शमसुखानुभव: ।।

Kiratarjuniya VI–21

Mallinatha observes उत्कृष्टसुखलाभस्य प्रकृष्टवैराग्यहेतुत्वाद्वित्यर्थः Here the उत्कृष्टसुख attained by Arjuna is his Tapas, a समुच्चय of भक्ति, कर्म and ज्ञान and according to Mallinatha, the prerequisite to this is Vairagya.

इहामुत्रफलभोगवैराग्य is one of the four essentials even to hear the Vedanta Vakya, let alone practice their import according to Advaita preceptors.

While Ramaravana Yuddha of Bhatti is an illustration for rhetorics and grammar, the Naisadhiya Carita is a treasure of Sastraic Paribhasas. One would expect Mallinatha to offer his own views while commenting on this "Tonic for scholars" "विद्वदौषधम्". But it is interesting to note that Mallinatha carefully abstains from doing so, perhaps because he does not consider himself to be competent enough to do so in the case of work of a poet or such an eminence as the author of खण्डनखण्डखाद्य or, better to say, he does not subscribe entirely to the doctrine of Sri Harsa which is an extension and hard explanation of Sankara's pure Advaita and Jnana theories. Mallinatha considers the Supreme Reality as having two phases, the Mother as the power of Anugraha and Father as the Summum Bonum of all that is Bliss. So he starts his commentaries on all these Kavyas of Kalidasa with the following invocation.

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ।।

—o-oo-o—

The Discussions Related to the Figures of Speech in the Commentaries of Mallinatha.

Dr. G. PARATHASARATHI RAO
Reader, Dept. of Sanskrit,
Andhra University,
WALTAIR.

Mallinatha is a seasoned commentator well known for his brief, lucid and to the point explanations just relevant to the text. He does not go beyond the legitimate scope of the text that he comments upon nor avoids throwing light on the knotty points that pose difficulty for the readers.

इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥

Thus he is one of the very few exeptions or perhaps the only exeption to the derogatory remark made by Bhoja against commentators.

दुर्बोधं यदतीव तद्धि जहति स्पष्टार्थमित्युक्तिभि:
स्पष्टार्थेष्वतिविस्तृतिं विदधति व्यर्थैः समासादिकैः ।
अस्थानेऽनुपयोगिभिश्च बहुभि: जल्पैर्भ्रमं तन्वते
श्रोतॄणामिति वस्तुविप्लवकृत: सर्वेऽपि टीकाकृत: ॥

Hence there is no wonder if he is praised as the monarch among commentators– "व्याख्यातृचक्रवर्ती". In one place however in order to express his humility, he mentions Dakshina-vartanatha (Vide introductory verses to the commentary on the

Raghuvamsa) and observes that though the essence of compositions of Kalidasa is hard to understand, the path already laid down by such commentators may enable him to interpret Kalidasa on correct lines.

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥

He in his commentaries touches almost all the Sastraic aspects that have bearing on the passage under consideration, like grammar, jyotisa etc. Still the most important of them all is his clear exposition of the literary entities like different varieties of 'Dhvani' and figures of speech which indeed are mainly responsible for the charm a poetical piece commands. Here we find his ingeniousness playing a key role in deciding certain disputable issues.

On the whole Mallinatha's Commentary is available on twelve texts of which seven belong to the class of poetry, one to Alankara Sastra (i. e.) Ekavali of Vidyadhara and four to other sciences like Tarka. In addition to these commentaries, he is known to have written independent works of which one is a jyotisa grantha and the other two are the Raghuvira-Carita— a Mahakavya and the Vaisyavamsasudhakara.

While commenting on the five Mahakavyas Mallinatha gives a basic treatment to the Raghuvamsa. He does not speak of figures of speech or varieties of Dhvani while commenting on this text. Perhaps he must have felt that the commentary on the Raghuvamsa should serve the purpose of serving the basic needs of the beginners who are to be introduced to Sanskrit Poetry for the first time in the course of their Sanskritic studies. Hence there is no relevance in dealing with higher concepts like the nature of different

figures and the various varieties of Dhvani. Simple explanation to make the text understandable for the students is sufficient. It is also likely that the commentary on the Raghuvamsa is his first attempt. In other texts like the Kumara Sambhava, his commentary delves deep into the subtle shades of the sense presented, and brings into light the germs of poetic events that lie embeded there. To illustrate my point, I present here the observations made by Mallinatha regarding the second verse of the first canto in the Kumara Sambhava which reads as follows :

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ।।

At the outset one is apt arrive at the conclusion that the figure of speech in the above verse is Parinama as the mountain Himalaya, the Prakrta itself being not useful in the act of milking takes the form of the calf. Vide the definition of Parinama—

"आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः । 'प्रकृतोपयोगित्वे' इत्यनेन 'प्रकृतकार्योपयोगित्वे' इत्यर्थः" ।

Similar is the case with the mountain Meru also. It also takes the form of 'Dogdhi' or the person who milks to accomplish the contextual action 'milking'. This is however one view. Others may say that it is an instance of 'Rupaka' only since the accepted definition of Parinama cannot be supplied here. According to them, 'Parinama occurs where the अप्रकृतधर्मिन् or non-contextual object takes the form of the 'Prakrta' in order to accomplish contextual action, as illustrated in the line "प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा". Here on the other hand the 'Prakrta' is said to have taken the form the 'Aprakrta'. So according to them the above verse is a case of 'Rupaka' only. Thus the dispute here is whether the figure present is 'Parinama' or 'Rupaka'— No one is aware of any

other figure in the verse under consideration. In this juncture the remarks of Mallinatha are worth our attention—

"न चात्र रूपकपरिणामालङ्कारशङ्का कार्या, तेषामारोपमूलत्वात् हिमहेमाचलादिषु वत्सत्वदोग्धृत्वादीनां आगमसिद्धत्वेन अनारोप्यमाणत्वादिति"।

He denies the presence of both 'Rupaka' and 'Parinama' as the incident of the mountain Himalaya serving as calf and the Meru as the Milk man is well-known in Puranas. Thus there is no superimposition of any kind which is the sine qua non of both 'Rupaka' and 'Parinama' and hence both of them are out of place here. According to him the figure present in the verse is 'Tulyayogita'. In the context of describing the Himalayas both herbs and precious stones are contextual and the action of being milked has to be taken as 'Samanadharma'—Similarity between the herbs and the precious stones such as 'being invaluable' is suggested. So according to the definition—

प्रस्तुतानां तथान्येषां केवलं तुल्यधर्मतः ।
औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥

the above verse provides scope for 'Tulya Yogita'.

"अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तद्गतौषधिरत्नानां द्वयानामपि प्रकृतत्वात् तेषां दोहनक्रियारूपसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयः तुल्ययोगितानामालङ्कारः"—

It is a known fact that Sobhakaramitra, the auther of the Alankara Ratnakara criticises the views of Ruyyaka, the author of Alankara Sarvasva. Ruyyika defines the figure 'Tadguna' as—

"स्वगुणत्यागात् अत्युत्कृष्टगुणस्वीकारः तद्गुणः"

and quotes the following verse as an illustration –

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचं रुचा स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥
(Magha's Sisu)

Sobhakaramitra gives the same verse as an illustration for his figure 'Pratiprasava' which he defines as "प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः" He adds in his Vrti —

"निवृत्तस्यार्थस्य पुनः प्राप्तिः प्रत्यापत्तिः ।
सा प्रतिप्रसवोऽलङ्कारः" ।

According to Sobhakaramitra since the green colour of the Sun's horses which was robbed off by the charioteer of the sun was restored to them by the green germs on the hill Raivata, it would be proper to accept the figure "Pratiprasava" rather than two Tadgunas as advocated by Ruyyaka. 'Tadguna' has scope where one leaves its own quality in order to obtain the superior quality of another. Here in the verse under consideration restoration of the colour is charming and hence it cannot be simple 'Tadguna'. Mallinatha however feels that the special charm advccated by Sobhakaramitra is possible even when two 'Tadgunas' are accepted For, in this case we have 'Sajatiya Sankara' instead of single figure 'Tadguna'.

"अत्र विभिन्नवर्णा इत्येकः तद्गुणः, रथ्यानां स्वगुणत्यागेन गरुडाग्रजगुणग्रहणात्, पुनः तत्त्यागेन मरकतगुणग्रहणात् अपरः तद्गुणः तदुपजीवीति सजातीययोः सङ्करः"

It is an accepted fact that संसृष्टि and सङ्कर bring in additional charm by virtue of the combination of different figures. Thus Mallinatha logically supports the view of Ruyyaka who takes the above verse as an instance of two 'Tadgunas'.

There is another point where Ruyyaka and Sobhakaramitra have difference of opinion. While dealing with व्यतिरेक Ruyyaka observes that the figure व्यतिरेक is possible in two ways. 1. When the Upameya excels the Upamana and 2. When the Upamana excels the Upameya.

"भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः"

Sobhakaramitra on the other hand excepts only one of the two cases as forming the scope for व्यतिरेक. He observes that the superiority of the Upamana over the Upameya has nothing new about it for a well-known thing only is chosen as the Upamana. Even if the second case is considered as forming relevant scope for व्यतिरेक it can command no special charm and is almost same as the figure 'Upama'.

"अत्र यद्यपि उपमानादुपमेयस्यापि न्यूनधर्मत्वमुक्तेन न्यायेन सम्भवति, तथापि वस्तुतः प्रसिद्धगुणत्वेनाधिकगुणत्वात् सर्वत्रोपमानस्य तथात्वेनोपनिबन्धनं उपमातः अधिकवैचित्र्याभावात्.....सूत्रे विपर्ययो वेतिनोक्तम्" ।

Mallinatha while commenting on the verse –

उपकारकामायतेर्भृशं प्रसवः कर्मफलस्य भूरिणः ।
अनपायि निबर्हणं द्विषां न तितिक्षा सममस्ति साधनम् ॥

Makes the following observation :

"अत्र भृशायतनानपायिशब्दैः साधनान्तरवैलक्षण्यात् व्यतिरेकश्च व्यज्यते". भेदप्राधान्ये उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये च व्यतिरेकः" ।

Thus according to him it mostly depends upon the ingeniousness of the poet to find charming expressions to suit the second type of व्यतिरेक also. To cite an illustration we may quote the well-known verse of the Suryasataka of Mayura.

नो कल्पापायवायोरदयरयदलत्क्ष्माधरस्यापि शम्या
गाढोद्गीर्णोज्ज्वलश्रीरहनि च रहिता नोतमः कज्जलेन ।
प्राप्तोत्पत्तिः पतङ्गान्नपुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो
वर्तिः सैवान्यरूपो सुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः" ।।

Here though the superiority of the Sun to an ordinary light is presented it does not lack charm on account of the descriptive talents of the poet. So Mallinatha aptly feels that the figure व्यतिरेक is possible both ways and hence supports the view of as Ruyyaka against that of Sobhakaramitra who considers the first case only as providing scope for व्यतिरेक.

According to Mallinatha the difference between शब्दशक्तिमूलध्वनि and Slesa is this. In a statement if two senses are presented – One contextual and the other non-contextual and both the Visesana – part and Visesya – part involve Slesa, then it is a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. In such instances the contextual sense is presented by अभिधा and the non contextual sense is by व्यञ्जना as अभिधा is bound to only the contextual sense by this factors सयोग etc. If however the Visesya part doesnot involve Slesa then it is a case of प्रकृताप्रकृतश्लेष. This theory is in strict conformity with the well known karika of Mammata which runs as follows.

अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृत्व्यापृतिरञ्जनम् ।।

Later writers like appayyadiksita have different view in this connection. They say that even in the cases of शब्दशक्तिमूलध्वनि the second non-contextual sense that arises is on account of अभिधा only. Hence to speek of 'Swamitva' basing on the second sense is not proper. If Anandavardhana speeks of 'शब्दशक्तिमूलध्वनि' in such instances, it is only keeping in view the suggestion of the figure there. Vide his definition of शब्दशक्तिमूलध्वनि–

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्तया प्रकाशते ।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्तयुद्भवो हि सः ॥

Mallinatha is quite opposed to this view. He believes in the sanctity of अभिधा giving contextual sense only. If both the senses are presented by अभिधा alone then शब्दशक्तिमूलवस्तु ध्वनि ceases to exist. This is not a desirable contingency for instances like पथिक नात्र स्रस्तरमस्ति मनाक् etc. Which are known for their suggestion based on शब्द become null and void. Hence to have two different functions for the two senses is proper. That शब्दशक्तिमूलध्वनि can also be of the form of an ideal (वस्तु) is acceptable to Mammata also. Hence his definition of शब्दशक्तिमूलध्वनि is framed as follows.

अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्तयुद्भवो द्विधा ॥

While commenting on the verse अधिगत्य जगत्यधीश्वरान् (Nai II-1) etc. Mallinatha makes his view amply clear.

"अत्र अभिधायाः प्रकृतार्थमात्रनियन्त्रणात् उभयश्लेषानुपपत्तेः भेदान्तरानवकाशात्, लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधान्तरेणासम्भवाच्च ब्राह्मणस्य विष्णोःमहानन्द प्राप्तिलक्षणार्थान्तरप्रतीतिः ध्वनेरेव न श्लेषः" ।

In this connection he quotes Vidyanatha who is also of the same view regarding the difference between श्लेष and शब्दशक्तिमूलध्वनि ।

Thus Mallinatha exhibits in his commentaries full awareness of the subtlities and implications of the different issues in the Alankara Sastra especially those based on ध्वनि and अलङ्कार.

Mallinatha and Raghuvamsa

Dr. V. Anasaya Devi
M. A., Ph. D.
Lecturer in Sanskrit,
R. B. V. R. R. Women's College,
Hyderabad.

यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किंचित्किंचिद् बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥

Says Bhartrhari. The more one is learned and knowledgeable, the lesser he claims to be. The truly wise prefer to be modest. The Poet amongst the Poets, Kalidasa, at the commencement of his work Raghuvamsa said "तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" Mallinatha, true to this tradition, at the commencement of his commentary on Raghuvamsa said —

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥

Time, however, has confirmed that Mallinatha's commentary on the works of Kalidasa is the most anthoritative and comprehensive; while for teachers and students of Sanskrit language, Kalidasa's Poetry is a well-laid highway, the Raja-marga, the same is rendered well illumined by the brilliant commentary of Mallinatha.

It will not be an exaggeration to say that a study of Kalidasa would not be complete without the aid of the commentary of Mallinatha. The authentic and comprehensive exposition of Mallinatha has helped to stabilise the works of

Kalidasa from the fluctuating current of comments of other smaller critics He, in the full sense of the term saved Kalidasa's works from दुर्व्याख्याविष ।

The worth of the work of Mallinatha is being expounded in its different aspects. by respectable people of acclaimed knowledge and learning in the course of this seminar. I consider, myself, indeed, much fortunate to be permitted to appear before this august forum. I shall confine myself to place before you the views of Mallinatha in relation to Raghuvamsa of Kalidasa.

The first point of interest, as far as Raghuvamsa is concerned, is its source. From where has Kalidasa taken the subject matter of this Poem ? Scholars have discussed and are still continuing to discuss about it. But what does the great commentator say about it ?

Commenting on the verse अथवा कृतवाग्द्वारे (I.4) Mallinatha explained the word पूर्वसूरिभिः as पूर्वकविभिः वाल्मीक्यादिभिः and the word कृतवाग्द्वारे as रामायणादिप्रबन्धरूपा वाक्. Here, Mallinatha certainly deviated from the stand he had taken in the beginning of his commentary that he would not write anything more than what the original work contained. (नामूलं लिख्यते किञ्चित् नानपेक्षितमुच्यते). He could have stopped after saying पूर्वसूरिभिः=पूर्वकविभिः and कृतवाग्द्वारे=प्रबन्धरूपा वाक् । Then, why did he mention the name of Valmiki and of Ramayana ? It is obvious from this mentioning that Mallinatha felt the influence of Valmiki and his work on Kalidasa and his Raghuvamsa.

After having hinted that Valmiki and his Ramayana were the source of inspiration for Kalidasa writing Raghuvamsa, Mallinatha has shown that certain important contexts given by Kalidasa in his work are similar to those of Valmiki in the Ramayana. Kalidasa described that the hermit boy whom Dasaratha killed mistaking him to be an elephant was

a द्विजेतरतपस्विसुत (IX 76). This Mallinatha says is in accordance with the Ramayana. तथा च रामायणे–

"ब्रह्महत्याकृतं पापं हृदयादपनीयताम् ।
न द्विजा तऽहं राजन् माभूत्ते मनसो व्यथा ।
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ।।"

Kalidasa described that Sita worshipped a वटवृक्ष (XIII 53) Mallinatha writes in his commentary that a similar reference was also made by Valmiki (refer commentary) यथा च रामायणे–

"न्यग्रोधं तमुपस्थाय वैदेही वाक्यमब्रवीत् ।
नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पालयेन्मे व्रतं पतिः ।।"

Mallinatha interpreted the verse ( ) in support of his inference that Kalidasa described Bharata as elder to Laksmana In support of his interpretation, he has also quoted the opinion of the great commentators on Valmiki Ramayana along with the Ramayana verse. He says ननु रामायणे

"ततो लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीं च परंतपः । अभिवाद्य ततः प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् । इति भरतस्य कानिष्ठ्यं प्रतीयते । किमर्थं ज्यैष्ठ्यं अवलम्ब्य अनार्जवेन श्लोकः इति चेत् सत्यम् । रामायणश्लोकार्थं टीकाकृतोक्तः श्रूयताम् । ततो लक्ष्मणमासाद्य इत्यादिश्लोके आसादनं लक्ष्मणवैदेह्योः ; अभिवादनं तु वैदेह्या एव । अन्यथा पूर्वोक्तं भरतस्य ज्यैष्ठ्यंविरुध्येतेति ।।"

Mallinatha has also highlighted some instances where Kalidasa did not follow Valmiki Ramayana. Kalidasa wrote that Dasaratha took the hermit boy whom he killed, to his parents, (IX 77). Here Mallinatha points out that the detail furnished by Valmiki was different from what Kalidasa said–

इदं च रामायणविरुद्धम् । तत्र च "अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया । इति नदीतीर एव मृतं पुत्रं प्रति पित्रोः आनयनाभिधानात् ।

Kalidasa's description of Dasaratha distributing the contents of the चरु was different from what Valmiki described in Ramayana, says Mallinatha (X 56).

अयं च विभाग: न रामायणसंवादी । तत्र चरोरर्धं कौसल्यायाः, अवशिष्टार्धं कैकेय्यै, शिष्टं पुन: सुमित्राया: इत्यभिधानात् ।

But while commenting on the verse Mallinatha mentioned of some other source of the details as furnished by Kalidasa. He says–

किं तु पुराणान्तरसंवादी द्रष्टव्य: । उक्तं च नारसिंहे "ते पिण्डप्राशनकाले सुमित्रायै महीपते: । पिण्डाभ्यामल्पमल्प तु स्वभगिन्यै प्रयच्छत: ॥

From this it could be said that in Mallinatha's opinion, Ramayana was not the only source for the contents of Raghuvamsa. There were other works available to kalidasa supplying material for his work Raghuvamsa.

In that case, what was the conclusive opinion of Mallinatha, on the source for Raghuvamsa's story ? It is here in the commentary to the same verse एवं अन्यत्रापि विरोधे पुराणान्तरात्समाधातव्यम् । All the deviations, Kalidasa made from the Ramayana story should be traced back to some purana or the other.

So, Mallinatha's view on the source of Raghuvamsa could be summarised thus–Valmiki and his Raghuvamsa inspired Kalidasa to write Raghuvamsa so, Ramayana was the main source to Raghuvamsa. This can be established by the number of similarities between the incidents described in Valmiki Ramayana and the incidents described in Raghuvamsa. But there are certain differences also in the details described in the two works. The differences were there because Kalidasa used other sources for writing Raghuvamsa

According to Mallinatha, Valmiki and others inspired Kalidasa and Ramayana and other works supplied material for Raghuvamsa.

The second interesting point about Raghuvamsa is its central figure. Raghuvamsa is not a work about any single great person as the other Kavyas or Mahakavyas generally are. It relates to a whole dynasty of Kings. In that case how far is it justifiable to think of a hero or a central figure of this work ? It could be put in the other way also. Because Raghuvamsa is not a Kavya with any single hero but a Kavya about a number of kings there is scope for discussing who the hero of the work is However, this topic has become a good feed to the intellectual minds. Various views are found expressed on this topic also. If so, what is Mallinatha's opinion on this matter ? A close study of his commentary on various verses of Raghuvamsa reveals his opinion in the matter. Mallinatha considered Raghu as the hero of the Kavya. Mallinatha revealed this opinion of his by high-lighting the qualities of Raghu with his extra comments added, in a number of places. Ultimately he conferred the title and Nayaka, also on him in one place Mallinatha did not miss even a single chance that Kalidasa gave for bringing out the glory of Raghu.

Kalidasa described that when Sudaksina was pregnant, she developed a taste for मृद्भक्षण a symptom of pregnancy. Mallinatha adds his comments here.

दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वं उत्प्रेक्षते ।
(III. 3)

Kalidasa compared the pregnant Sudaksina to the earth with wealth inside, to the शमी with fire inside, and to the river सरस्वती with water inside. Mallinatha adds his remarks–

एतेन गर्भस्य भाग्यवत्व तेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ।
(III. 9)

Thus Mallinatha started gloryfying Raghu even before he was born.

When Indra tried to take away the यज्ञपशु Kalidasa described Raghu as having said to Indra–

न खलु अनिर्जित्य रघुं कृती भवान् । (III. 51)

Mallinatha writes here–

रघु इत्यनेन आत्मनः दुर्जयत्वं सूचितम् ।

In the context of Kalidasa describing that Indra was unable to defeat Raghu, Mallinatha writes–

रघोरपि लोकपालात्मकस्य इन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ।

To Kalidasa's description of Raghu's fame to have spread in the rows of the swans, in the celestial stars and in the lotus ponds Mallinatha added a sentence of exclamation

अन्यथा कथमेतेषामेतावद्धवलिमा । (IV. 19)

Kalidasa, while describing that even the village girls were singing glorifying Raghu, used the word आकुमारकथोद्धातं Mallinatha interprets the word in a manner to add glory to Raghu (IV. 20)

आकुमारकथोद्धातं कुमारादारभ्य कथारम्भः अथवा कुमारस्य सतः रघोः याः कथाः इन्द्रविजयादयः ।

Kalidasa wrote that the Autumnal season encouraged Raghu to start on victorious march. There is no unusuality about it because Autumn encourages all the kings But Mallinatha glorifies saying that Autumn has particularly chosen Raghu as the deserving person to be encouraged.

प्रभावशक्ति मन्त्रशक्ति सम्पन्नस्य शरत्स्वयं उत्साहं उत्पादयामासेति अर्थः । (IV. 24)

When Kalidasa described that Raghu made the path of his victorious march highly comfortable (IV. 31) Mallinatha adds his comments –

शक्तिमत्वात्तस्य अगम्यं किमपि नास्तीति भाव: ।

Kalidasa wrote that Raghu took away the glory of the Mahendra King but not his territory. (IV. 43) Mallinatha adds his comment –

शरणागतवात्सल्यादिति भाव: ।

Kalidasa in the course of his narration simply said that Raghu's war with the Yavanas ended with Yavanas removing their head-dresses. Mallinatha brings out the depth of Raghu's character with his comments –

महतां परकीयं औद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितं इति । (IV. 64)

Kalidasa, describing the path of Raghu over the Himalayas said that the lions, living in the mountain caves showed little concern for Raghu's army. They simply turned their looks towards them. (IV. 72). Lest the reader may underestimate Raghu and his army, Mallinatha comes out with a ready comment –

न हि समबलाः समबलात् बिभ्यति ।

Kalidasa wrote that Raghu did not attempt to conquer Kailasa mountain which was already shaken by Ravana (IV. 80) Mallinatha's remarks न हि शूरा: परेण पराजितमभियुध्यते इति ।

Mallinatha calls Raghu a नायक while commenting on the verse (IV 49)

दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेज: मन्दं भवति । तस्यामेव दिशि पाण्ड्यानां राजान: रघो: प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्त: । सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षः ।

Mallinatha as a commentator :- Mallinatha's commentary on Raghuvamsa not only reveals that Mallinatha was an able and successful commentator but it also shows Kalidasa's greatness as a Poet. It could be said, in other words, that Mallinatha with the help of his great commentary proved to the readers that Kalidasa was a great poet. The following verses and the commentaries on the verses prove the observation.

Kalidasa's verse describing Aja in the Swayamvara hall-

तेषां महार्हासनसंस्थितानामुदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥

(VI. 6)

Kalidasa compared Aja amongst the well dressed kings to the पारिजात among the कल्पद्रुम's. Now the पारिजात and the कल्पद्रुम are both the divine trees of different names. Mallinatha refers to the अमरकोश–

पञ्चैते देवततरवो मन्दारः पारिजातकः ।
सतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥

The comparison here of Aja to a Parijata tree that falls under विशेष category is not correct unless the Kings are compared to an object that falls under the सामान्य category. But it is so happened that Kalidasa picked up the two upamanas of the विशेष category. In the circumstances Mallinatha comes out with an idea. He suggests the व्युत्पत्ति meaning to the word कल्पद्रुम and makes it fall under the सामान्य category. He says–

अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषणवचनः उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्तः इत्यनुसंधेयम् ।

With the interpretation of Mallinatha the meaning to the line is –"Aja among the well-dressed kings was like parijata tree among the wish-yielding trees or divine trees".

Kalidasa's verse describing how Aja attracted the attention of the people of Vidarbha is –

नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफः ।। (VI. 7)

In this verse, Kalidasa while describing that the people took away their looks from the other kings and directed them on Aja, compared the action to the bees leaving their seats on the flowers of the trees and landing on a wild elephant with ichor flouring from its temples. Mallinatha explains the significance of the usage of the word वन्य in the verse. वन्यद्विपः means गन्धप्रधानः द्विपः । Unless the word वन्य is used in the verse, one can not explain the act of the bees leaving the flowers. He says –

द्विपस्य वन्यविशेषणं द्विरेफानां पुष्पवृक्षत्यागसंभवार्थं कृतम् ।

Mallinatha explains Kalidasa's usage of the word in one more verse.

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।
(V. 50)

Prince Aja heard that a king should not kill a wild elephant, says Kalidasa in the verse. Does it mean to say that a king, without any hesitation can kill a tamed elephant? It is not so, because it was contrary to what the Dharma Sastras say –

लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् ।

Now, Mallinatha comes out with his idea. He suggests the meaning युद्धादन्यत्र to the word वन्य. The logic behind the idea is like this – an elephant which is not engaged in war is a free elephant. A free elephant is a wild elephant.

अत एवं युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थं वन्यग्रहणं कृतम् ।

Mallinatha uses all his knowledge and quotes a number of sources to justify, in an able manner Kalidasa's various usages. In the verse –

अथ तेन दशादृतः परे गुणशेषामुपदिश्य भामिनीम् ।
विदुषा विधयो महर्द्धयः पुर एवोपवने समापिताः ।।

(XIII. 73)

The way Mallinatha explains the significance of the word विदुषा is exemplary. First the detail that King Aja became pure after the completion of 10 days after his wife's death is to be examined. Manu says –

विप्रः शुद्धेचद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।।

In that case how can Aja, a क्षत्रिय become pure 10 days after his wife's death ? Then Mallinatha refers one more Dharma Sastra which permits a learned and devoted क्षत्रिय to become pure after 10 days after the death of the relation The commentary runs thus –

विप्रः शुद्धचेद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः । तस्य निर्गुणक्षत्रिय-
विवक्षत्वात् । गुणक्षत्रियस्य दशाहेन शुद्धिमाह पराशरः ।
क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वधर्मनिरतः शुचिः ।

Because Kalidasa said that Aja became pure 10 days after his wife's death, he was a गुणक्षत्रिय and this Kalidasa conveyed by the usage of the word विदुषा Mallinatha says –

सूच्यतेऽस्यापि गुणवत्वं विदुषा इत्यनेन ।

Mallinatha's commentary to the verse –

द्रुमसानुमतां किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि ते चलाः ।

(VIII. 90)

Is really astounding. In fact Mallinatha focusses the most beautiful part of the poem and draws the reader's attention towards it. A casual reader who does not refer to Mallinatha's commentary may find a very ordinary and inipid meaning in the verse thus- If both the tree and the mountain start swaying in the breeze what difference is there between the two objects ? One of these two, the mountain is known for

its stability where as the other i e the tree is not so stable. If both start swaying in the breeze people will not longer hold the opinion that the mountain is more stable. But Mallinatha draws the attention of the readers to the word चल in the verse. If both the mountain and the tree become चल how can one of them, the mountain be termed अचल he puts.

Some parallels Mallinatha mentions in the course of his commentary are striking and charm the readers.

For the word वैदेहि बन्धु (XVI 33) he had a similar word in the name of the Poet himself, कालिदास.

While explaining the word स्वशरीरशरीरिणौ (VIII. 89) he says स्व and शरीर are one and the same like राहो : शिरः ॥

The word रामायण he compares with उत्तरायण (XV. 63)

The curse given to Dasaratha by the hermits is a blessing in disguise like वृद्धकुमारीवरन्याय । (IX 80)

Now my salutation to Mallinatha in his own words–

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा साक्षान्मल्लिनाथश्च तद्विदुः ॥

Mallinatha on Meghadoota

Ramachari Ghanapathi.
Lecturer in Sanskrit,
Hindi Mahavidyalaya, Hyderabad.

Meghadoota is a very short but beautiful piece of Kalidasa's Poetry. It is so small and so sweet that it may be aptly described in his own words as –

हस्तप्राप्यस्तबकनमितो बालमन्दारवृक्षः ।

No doubt it is a कल्पवृक्ष yielding वांछितार्थ but it is too बाल to tempt anybody to pluck its शब्दस्तबक's by pulling down the branches. Hence many scholars have commented on it. S. K. De gives a list of 60 commentaries out of which at least 10 are prior to Mallinatha.

It seems that Mallinatha had seen many commentaries on Meghadoota and other works of Kalidasa which did not satisfy him. He thought that all these commentaries have spoiled the beauty of Kalidasa's poetry, and hence he wrote his संजीवनी as he says –

भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्या विषमूर्छिता ।
एषा संजीवनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ।।

Out of these he had special regards for दक्षिणावर्तनाथ the author of दर्पण व्याख्या on Meghadoota whom he mentions as a पूर्वसूरि worth following –

तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ।।

What he says is a version of Kalidasa's अथवा कृतवाग्द्वारे इ. Mallinatha almost adores Kalidasa's poetry saying that –

कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोऽथवा ब्रह्मा विदुर्नान्ये च मादृशाः ।।

When he thinks that even the scholars like him also cannot understand the real meaning, then how he can tolerate the दूव्यॉख्या of any Tom, Dick and Hary. He becomes very harsh with such commentrators. E g. :- while commenting on :-

तस्यास्तीरे.......... (उ. मे. १४)

He critisiges one निरुक्तकार whose interpretation is considered wrong by him. He says –

निरुक्तकारस्तु त्वां तमेव स्मरामि इति योजयित्वा मेघे शैलत्वारोपमाचष्टे। तदसंगतमनार्जवत्वात् अद्र्याकारारोपस्य पुरोवर्तिनि अनुभवात्मकेन स्मरतिशब्दप्रयोगानुपपत्तेः ।

Commenting on the line –

शेषान् मासान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।

Some one takes all these four months as वार्षिकाः मासाः and asks –

नभोनभस्ययोरेव वार्षिकत्वात् कथमाषाढादिचतुष्टयस्य वार्षिकत्वमुक्तम् ।

and then finds out a satisfying answer as ऋतुत्रयग्रहणादविरोधः । But Mallinatha does not tolerate this and without mentioning the name of the commentator he bursts at him saying that the poet says 4 months and not वार्षिकाः मासाः so it is अनुक्तोपालंभ एव In this matter he does not spare even Daksinavartanath whose steps are followed by him. On this verse only when Nath doubts कथमाषाढादिचतुष्टयात्परं शरत्कालः ? Mallinatha says आकार्तिकसमाप्तेः शरत्कालानुवृत्तिः that is there is Sharad upto the end of 'Kartik' and the poet simply mentions परिणतशरच्चंद्रिका and not the beginning of शरद्. In other place

(उ. मे. ३८) तामायुष्मन् etc., he becomes more harsh towards Daksina Natha by reputing his interpretation as –

नाथवचनं तु अनाथवचनमेव ।

I have already mentioned that Mallinatha is almost a devotee of the poetry of Kalidasa. But this devotion is not blind enough to neglect his defects like a loose construction as देवपूर्वं गिरिं etc, quoting एकावली he says that it is अवाच्य-वचनंदोष in splitting a proper noun, but at the same time he defends it as, by using the word देव in adjective of गिरि the poet specially recalls the sanctity of the place as an extra attraction for the cloud to go there. Elsewhere also he defends Kalidasa like a clever advocate gathering the proof from wherever available e. g :– नीचैराख्यं गिरिमधिवसेस्तत्र विश्रामहेतोः He accepts that the word विश्राम is grammatically defective but quotes from चांद्रव्याकरण a विकल्पसूत्र "विश्रमो वा" just to defend.

Mallinatha possesses an essential quality as a commentator in endevouring to preserve as far as possible the genuine readings of the poet studiously rejecting the spurious substitutions either of single words or phrases even though he likes a particular substitute. e. g. :– on प्रत्यासन्ने नभसि he says that–

नाथेन त्वत्र मनसि इति साधीयान् पाठः कल्पितः ।
प्रत्यासन्ने प्रकृतिमापन्ने सति इत्यर्थः ।

But even then he does not accept it. His critical study of the reading आषाढस्य प्रथमदिवसे is often discussed so, I need not go in details. He is particular not only with the words but also in suffixes e. g. :– Here on हस्ते लीलाकमलमलके बालकुंदानुविद्धम् he says that – अलकमित्यत्र सप्तमीक्रमभंगः स्यात् so it should be अलके in सप्तमी. But at the same time he criticises Daksina varta Nath for rejecting the same पाठ for an incorrect

reason. नाथस्तु नियतपुंल्लिगताहानिश्चेति दोषान्तरमाह तदसत् because अलक is used elsewhere in both the genders.

There are no two opinions about the scholarship of Mallinatha. नास्ति कश्चिदविषयो नाम धीमताम् will be an appropraite remark for him. While commenting on Meghadoota apart from व्याकरण, अलंकार & क्रीडा he quotes so many books on various subjects. To mention few are शम्भुरहस्य, निमित्तनिदान, रत्नाकर संगीतरत्नाकर etc. What more he quotes from मदिरार्णव to give the receipt of a particular type of wine called रतिफल after explaining the general meaning of the word. He quotes from so many कोश-s that almost all Lexiconsco mpiled before him were on the tip of his tongue Hence if he doesnot quote a particular कोश that has been made a proof by scholars for fixing his date. Some times he displays his profound scholarship and vast knowledge in unnecessary explanations and forgets his प्रतिज्ञा नामूलं लिख्यते किंचित् particularly in errotic descriptions. Here I quote only two examples. Commenting upon –

"सद्यः सीरोत्कषणसुरभि क्षेत्र मारुह्य मालं किंचित् पश्चात् व्रज लघुगतिर्भूय एवोत्तरेण" he interprets क्षेत्र as कलत्र and says यथा कश्चिद् बहुवल्लभः पतिः कुत्रचित् क्षेत्र कलत्रे गूढ विहृत्य दाक्षिण्यभंगभयात् नीचमार्गेण निर्गत्य पुनः सर्वाध्यक्ष इव सचरति ।

In this example few scholars may not agree with me and give him a benefit of doubt. But while commenting on स्तन इव भुव :– when he says –

यथा परिश्रान्तः कश्चित् कामी कामिनीनां कुचकलशे विश्रान्तः सन् स्वपिति तद्वत् भवानपि भुवो–नायिकायाः ।

स्तने इति ध्वनिः he is completely away from his प्रतिज्ञा. Because the poet says in मूल that when the cloud is on the

Chambal near Ujjayini. Of course we can't blame Mallinatha for this, because in his times geography was not included in learning. Inspite of all this Mallinatha commands our respect as a greatest commentator without whose guidance the study of पञ्चमहाकाव्य & मेघदूत would be incomplete.

नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते

Dr. M. Gopal Reddy,
Reader in Sanskrit,
Osmania University, Hyderabad.

In the beginning of each one of his commentaries Mallinatha has promised thus :-

"I will write nothing without substantiating it, and nothing which is unwarrented".

The purpose of this article is to examine as to how far Mallinatha has kept his promise.

As every student of Sanskrit knows Mallinatha is a great commentator. His commentaries are the most popular, so much so that it becomes a problem to get a Kavya with a commentary other than that of Mallinatha. Why is he so popular ? The reasons of his popularity are :- His commentaries are simple to understand, his remarks always to the point, his views very balanced, his criticism never subjective. He is very generous while dealing with other commentaries. He never insists that his explaination alone is correct. Above all he has been successful in bringing out the sense intended by the Poet. Therefore it is not wrong to say that it is Mallinatha who is, to a great extent, responsible for the greatness of Kalidasa etc. As he has said :

भारती कालिदासस्य कुव्याख्या विषमूर्च्छिता ।
टीका संजीवनी चैषा तामद्योज्जीवयिष्यति ।।

As said earlier, if Mallinatha finds the explanation offered by others equally convincing he quoted it.
For example :

सखीनिव प्रीतियुजोऽनुजीविनः ···· etc. किरात । 10

After explaining the verse he says :-

स राजा अनुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते, सख्यादय इव ते तु तं न पश्यन्ति ।

In support of this explanation Mallinatha quotes Mahabhashya :-

यथाह भाष्यकारः – 'दर्शयते भृत्यै राजा' अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति ।

In the verse विनम्रशालिप्रसवौ etc (IV. 2) discussing the gender of the word उपसीम, he is of the opinion that it is feminine but he agrees with those who say it is neutral gender :-

In 1.48 of Shishupalavadha Mallinatha explains the formation of the word रावण – तस्यापत्यमिति अणि कृते 'विश्रवसो विश्रवणरवणौ' इति प्रकृते रवणादेशः ।

Here he quotes the pauranikas and seems to agree with the etymology given by them :

पौराणिकास्तु रावयति (इति रावणः) इति व्युत्पादयन्ति ।

Some times he quotes the commentators by name :-

मनुष्यधर्मणः–मनुष्यस्येव धर्मः श्मश्रुलत्वादिर्यस्येति स्वामी ।

In the verse :-

तन्त्रावापविदा योगैः .... etc (शिशु. २.८८)

He gives the alamkara as Slesa and also gives the opinion of others according to which it is Upama.

After giving his commentary, on a verse of Megha. (VI. 28), he quotes Vallabha who had found Punarukti in it and gives the opinion of some others who had held that there was no Punarukti.

Similarly or the verse XI 20 of Sisupalavadha, he says :

श्लिष्टविशेषणेयमुपमा इत्येके । श्लेष एवायमुभयविषयः उपमा तु प्रतिभामात्रसारा इत्यन्ये ।

On 16-50 of Sisu. Mallinatha says that though the word has been written with अर्भिषु by all the lexicographers, it is written with 'श' is classical as well as in Vedic literature.

While commenting on the verse मधुरैरपि (XX. 71)

Mallinatha says it is not a compound At the same time he agrees with Swami accordir g to whom it is not a compound :

स्वामी तु 'रोहिताश्वी वायुसख' इत्यसमासान्तपाठेन बहुव्रीहि-माह । अत्रापि तथा पाठे न कश्चिदुपद्रवः ।

Very often he supports his contention by quoting some authority. This comes under the catagory of his

नामूलं लिख्यते । यथाह वामनः । यथाह कैयटः । यथाह भाष्यकारः । etc.

When it comes to contradict some commentator Mallinatha is very dignified. He contradicts without being too harsh and uses very polished words. This can be seen from the following examples :-
In the verses from Kirata :

अपवर्जितविप्लवे शुचौ .... II. 26

स्फुटता न पदैरपाकृता .... II 27

उपपत्तिरुदाहृता बलात् .... II. 28

Yudhishthira praises the speech of Bhima. After commentary on these verses Mallinatha says "Some commentators explain these verses in a negative sense (which would show that Yudhishthira in fact does not praise Bhima but says sercastically that what Bhima spoke was all trash"). Which is very

improper. Bhima had given his opinion honestly. It would be very much improper for Yudhishthira to make fun of Bhima and blame him as Bhima was a brave and simple man for whom Yudhishthira had great love and regard.

केचिदेतच्छ्लोकत्रयं निन्दापरत्वेनापि योजयन्ति । तदसत् । हितोपदेशमात्रतत्परस्य अतिवत्सलस्य राज्ञो मत्सरिण इव महावीरे भ्रातरि विधेये सर्वानर्थमूलभूतनिन्दातात्पर्यकल्पनानौचित्यात् ।

On Kirata IV. 10.

Mallinatha finds fault with प्रकारत्वर्षकार but does not use harsh words and just says : तन्मृग्यम् ।
Similarly on Kirta IV. 10

Mallinatha says it is the ignorance of those who read the word जरस (instead of जरसम्)...........तदज्ञानजृम्भितमेव ।

Commentary on the verse Sisu. I 4, Mallinatha says that some commentators read this verse before the verse – चयस्त्विषाम् etc Which is not correct because one cannot recognise a man outof a formless lustre–

केचिदिमं श्लोकं 'चयस्त्विषामिति' अतः प्राक् लिखित्वा व्याचक्षते । तेषां पुंस्त्वावधारणात् प्राक् तेजःपिण्डमात्रस्य शम्भ्वौपम्यं चिन्त्यम् ।

Similarly he contradicts those who explain लक्ष्मणा as सारस (masc) because according to lexicon 'Sarsa' is feminine. 'n the commentary on the verse Kirata V. 54,

allinatha chides those who take the reading विरेक (instead विरोक) because विरेक is vulgar तेषां परोत्सर्गैकजीविनामितिव-पानीयपवनप्रतीतेः अश्लीलाख्यो दोषः ।

On Sisu. II. 8,

Mallinatha contradicts Rangaraja who had explained पुर्वरङ्गं as प्रस्तावना, because these two are different :

पूर्वरङ्गं विधायादौ सूत्रधारे विनिर्गते ।
प्रविश्य तद्वदपर: काव्यमास्थापयेन्नर: । etc.

Commentary on the verse Sisu VI 48, Mallinatha contradicts the and says : "It is as incongrous as to say the palace is white on account of the crow being black" –

एतेन स्त्रीमुखसादृश्यात् कमलं स्वाधारे अम्भसि पुंस: उत्सुकतामलम्भयदिति रङ्गराजव्याख्यानं 'काकस्य कार्ष्ण्याद्धवलः प्रासाद इतिवदसङ्गतं मन्तव्यम् ।

These are the strongest words Mallinatha has used in anywhere in his commentaries. On the verse : I. 5. of Naisadha. Mallinatha quotes a commentator विश्वेश्वरभट्टारक who gets the 18 Vidyas by saying that the three Vedas multiplied by the six Angas are 18, and says it is not proper because by taking three Vedas, Atharva Veda is left out.

When it comes to the incongruities of the poets, Mallinatha is very cautions in pointing out such mistakes. Generally he says –

कवीनां निरङ्कुशत्वात् कवे: औद्दण्डयात् or कविरे व प्रमाणम् ।

In verse 77–63 of Kirata, the poet has used the verb आजघ्ने. According to rule of Panini it should be आजघान Mallinatha discusses this and opines that it is wrong –

'आङगो यमघ्न इत्यत्र अकर्मकाधिकारात् स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यात् । न च शिवस्य प्रतिमुखमित्यन्वयात् । न हि युद्धाय सन्नद्धा अपि मल्ला स्ववक्षस्ताडनमाचरन्ति किन्तु स्वभुजास्फालनमेव । अत: व्याकरणान्तराद् द्रष्टव्यम् ।'

Since Mallinatha is aware that says 'One must consult other grammer. Any lesser man would have straight away condemned the use because it is obviously against the rules of Panini.

To understand the greatness of Mallinatha in being cautious and objective in criticism one should see the following commentary. This is one रामकवीन्द्र who has commented on Campubharata. He contradicts one Nrsimha in very strong words. For instance –

परन्तु स्वयं द्राविडेनापि ह्राहेत्यस्य कटकटेत्याः ध्रभाषया विवरणं साहितीपारीणतां प्रथयति, इति व्याख्यातवान। नृसिंहः तत्रस्यैव असम्बद्धप्रलापितः हृद्यम्। तत्तस्य विद्वन्मन्यस्य न चाद्यम्।

This is, in my opinion, is an example of how a commentary should not be written.

There are a few examples which go to show that Mallinath was conscious of his Pratijna all the time.

On verse तेजोनिरोधसमतावहितेन etc. (Sisu. V. 10) Mallinatha explains the words like कशाभय, आरट्टज, and says अलमतिविस्तरेण।

Likewise on Sisu. X. 8, having given the opinion of

अणुपरिणामवादिनः, मध्यमपरिणामवादिनः and सार्वपथीनास्तु कवयः, he says अलमतिपल्लवितेन। One also comes across such cautious remarks as इति संक्षेप, अलमतिप्रसक्त्या।

On the verse XI. 41,

he gives detailed explanation and at the end says

अलं छान्दसगोष्ठीव्यसनेन।

Explanning Sisu. I. 10.

he explains all the technical words (of music) such as श्रुति, ग्राम and says –

ग्रामत्रयेऽपि प्रत्येकं सप्त सप्त मूर्च्छना इत्येवं विंशतिमूर्च्छना भवन्ति । तत्र नामानि तु "नानपेक्षितमुच्यत इति प्रतिज्ञाभङ्गभयात् न लिख्यन्त इति सर्वमवदातम् ।

This clearly shows that Mallinatha while commenting on the Mahakavyas was all the time in the bounds which he himself had set. His sole purpose was to make the Kavyas understandable to the students of Mahakavya. As he had said that he would not write anything which was not necessary, he has kept his promise. It is to his credit that he was never tempted to show his exuditlon and make the commentary difficult to understand because this would have defeated the very purpose of writing commentary. Therefore he is always concise and clear in hls expressions. Thus he has succeeded in abiding by his pledge.

Allusions to Ayurveda in Commentaries of Mallinatha

Dr. B. Rama Rao
Director, Dept. of History of Medicine,
Osmania Medical College, Hyderabad.

Mallinatha quotes copiously from grammar and nighantus References from medical works are very few, when compared with those from other branches of learning. An effort is made in this paper to present some of the medical references.

HERBS : While commenting on the word, saptapalasa in a verse in Kiratarjuniya, Mallinatha gives the meaning of the word which describes the tree. Saptapalasa is a tree which has seven leaves at each parvan (node). In the same verse, another word **bana** means nilasaireyaka and he quotes Dhanvantari –

'नीलस्त्वर्थंगत्वो दासी बाण ओदन पाक्यपि' इति धन्वन्तरिः ।

According to Mallinatha, japa is tamrapuspıka –

'ओड्रपुष्प जपापुष्पं रूपिका ताम्रपुष्पिका' इति वाग्भटः ।

For this the authority quoted is from Vagbhata. The words denoting the three tastes (rasas) viz., katu, tikta, and kasaya also mean surabhi (fragrant small). This is supported by a quotation from a nighantu in two places. In Meghaduta, it is mentioned as a quotation from Halayudha whereas in Sisupalavadha mentioned as a quotation of Kesava. One medical nighantu of Kesava is known.

The popular name of the herb sanjivaniis mentioned by Mallinatha to explain 'Mahausadhi' in Kumarasambhava and

other places 'Mahausadhisca sanjivani prabhrtisca'. In the same canto, Osadhi is again commented as Trnajyotis. Sanjivani or herbs which absorb light rays during the day and emit light during night are not described in ayurvedic works. Mallinatha failed to support his statement by any authoritative quotation, contrary to his general practice.

DISEASES : 'Viryavantyausadhaniva vikara sannipatike' occurs in Kumarasambhava. Sannipatika vikara is explained as the diseases caused by the vitiation of the three humours simultaneously and the example of jvara (fever) is given. It is significant as the sannipata jvara is very complicated among the disease caused by the three humours. In another place to explain the statement that rajayaksma is a group of diseases, verses from Vagbhata are quoted –

यथाह वाग्भटः–
'अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः ।
राजयक्ष्मा क्षयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राज्ञोऽभूद्यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्ष्मा च राजयक्ष्मा ततो मतः' ॥

These are very appropriate quotations selected by the commentator.

The description of the disease apasmara is given in a lucid manner quoting from 'naidanika'. This description is very interesting but it is not known from which source it is taken. It could not be located in any ayurvedic classic or work.

यथाहुर्नैदानिकाः :–
क्रुद्धैर्धातुभिरारतेऽथ मनसि प्राणी मनः संदिशन्
दन्तान् खादति फेनमुद्गिरति दोःपादौ क्षिपन्मूढधीः ।
पश्यन् रूपमसत्क्षितौ निपतति व्यर्थां करोति क्रियां
बिभ्यत्स स्वयमेव शाम्यति गते वेगे त्वपस्माररुक् ॥

The knowledge of ayurveda of Mallinatha is manifested in his comments on the famous verse of Meghaduta, where an ayurvedic principle of treatment is suggested. He states : when a person is first cleared off of the vitiated humours by vommitting by the administration emetics, and then is given to drink water which is laghu (light) tikta and Kasaya for drying up the kapha humour, he gets good strength and then his vata humour cannot be vitiated. This statement is supported by verses of Vagbhata. This is very appropriate and fitting interpretation in the context.

The popular verse mentioning the communicable diseases by contact etc., is quoted in the commentary on Naisadhakavya. "Diseases of eyes, apsmara, consumption, leprosy (skin diseases), and small pox are communicated from one person to another by seeing, touch, and laughter.

GAJAYURVEDA & ASVAYURVEDA : From Gajayurveda and Palakapya, the following two quotations appear in the commentaries.

'The Himalaya, Vindhya and Malaya are the mountains where elephants are found'. This is from Gajayurveda. "The fluid oozes in elephants in rut from the trunk, temples, penis and eyes". It is from Palakapya.

PREGNANCY : The description of the physiological changes in pregnancy is a general topic in all Sanskrit Kavya literature. The description of the pregnant queen, Sudaksina occurs in Raghuvamsa. The changes are supported by the following verse from Astangahrdaya. 'Leanness, heaviness of the gastric region, murccha (faintings), vommittings, anorexia, yawnings, excessive salivation, weakness and the appearance of the romaraji are the characteristics of pregnancy". Great importance is given to fulfil the longings of pregnant woman. Carakasamhita lays down that whatever a pregnant woman desires should be fulfilled, except those which are very harm-

ful for pregnancy. Vagbhata gives more importance by stating that even unwholesome substances, when the pregnant woman desires, should be given, but with specific antidotes or in small quantities.

Dilipa and Rama took great interest to fulfil the longings of their queens. In this context one adjective 'pratita' is added to Rama by Kalidasa. This generally means learned. But Mallinatha comments it as 'garbhajnanavan' – one having the knowledge about pregnancy and its allied matters.

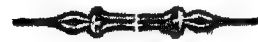
Some other references which need no explanation are given below :

Mallinatha, to support the statement that the water of Nirvindhya river is very light (is digested very easily) quotes Vagbhata – that the water of the rivers emerging from Himalaya and Malaya mountains is very wholesome, as the water of these rivers is split by the stones and rocks over which it falls and strikes.

In Naisadha, Yakrt (liver) is described as a blackish organ of flesh in the right side of the body.

Quotations from different medical sources appear in the commentaries of Mallinatha. Many of them are not traceable in the original works Some quotations stated to be from Vagbhata are not found in the present available texts of Astangahrdaya or Astangasangraha. Quotations from Dhanvantari (nighantu) and naidanika are yet to be traced. This requires further search and study.

In two places Mallinatha quoted medical nighantus for two herbs. Japa and Vakula, which are very popular are explained as tamrapushpika and Kesara. To give another synonym for a popular word and then quote a nighantu for that, appears to be superflous. It appears as if Mallinatha wentaway from his declaration that he would not state which is not in the original and which is not required for the explanation.

Mallinatha's Tarala

Dr. P. Sri Ramachandrudu.

Mallinatha is a noted commentator of not only महाकाव्यs but also of many शास्त्रग्रन्थ s. But unfortunately, his सिद्धाञ्जन a commentary on तन्त्रवार्तिक, स्वरमञ्जरीपरिमलटीका, a commentary on स्वरमञ्जरी dealing phrhaps with the use of different स्वरs उदात्त, अनुदात्त, and स्वरित in words like इन्द्रशत्रु and द्वादशाहीन and his प्रशस्तपादभाष्यटीका are more names to us. Only some part of his निष्कण्टिका on तार्किकरक्षा is available. His only Sastrik work that has been preserved for us, in full, is तरल a commentary on एकावली a work on poetics by Vidyadhara, the study of which Mallinatha wanted to revive through this commentary :

एकावली गुणवतीयमलङ्क्रियापि
यद्वैशसादजनि कोशगृहेषु सुप्ता ।
तेनोब्दलेन तरलेन समेत्य धन्यैः
कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धार्यतां सा ॥ (तरल P. 2.)

We find three types of commentaries on Sastric works. Some commentaries are written just to explain the original text, some for adversely criticising the original texts and some to add new points while meeting all the possible objections of the opponents. Many of the standard commentaries belong to the third category. We come accross a few commentaries belonging to the second category like the commentary गुरुमर्मप्रकाश of Nagesa on रसगङ्गाधर and the one written by रुय्यक on व्यक्तिविवेक where the commentators try, at every step, to challenge the views expressed in the original texts. Commentaries like the Balomanorama of वासुदेवदीक्षित

on सिद्धान्तकौमुदी belong to the first category where the commentator seldom has any thing new to add to the original text, his main occupation being to explain the meaning of the original text and Tarala of Mallinatha, as I think, belongs to this category. When the author of the original text itself has nothing new of his own it is futile to search for some thing special from the commentator. Vidyadhara, the author of Ekavali has borrowed every thing from his predecessors like Anandavardhana, Abhinavagupta, Mammata and Ruyyaka, taking some passages from them verbating, and adopting, in some places, with slight adaptations. Mallinatha is content with simply explaining the original text without adding anything of special significance.

But there are a few places where he introduces some brief discussions but some of them seem to be not of much consequence. While discussing about the अजहल्लक्षणा he raises a question When a word conveys a secondary meaning it is tantamount to say that one word conveys simultaneously two senses, one by अभिधा and the other by लक्षणा which is improper. In reply to this Mallinatha says that even in places of अजहत्स्वार्था a word first drops its primary sense and conveys, by लक्षणा the secondary sense associated with its primary sense i. e., the अभिधेयार्थ ।

> 'नन्वत्र स्वार्थापरित्यागे स्वार्थांशेऽभिधा अंशान्तरे लक्षणा चेत्येकस्यैव शब्दस्यैकदा वृत्तिद्वयापत्तिः ? नैष दोषः । अत्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विशिष्टार्थान्तरलक्षणात् । किन्तु अभिधातः प्रच्याव्य लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारात् "अजहत्स्वार्था" इति व्यपदेशः" (तरल P. P. 65-66.)

While talking about अविमृष्टविधेयांश Vidyadhara states (Ekavali p. 152) that in statements like "गौरयम्; पदा न स्प्रष्टव्यः"- (This is a bull; it should not be touched with foot) "गौरयम्" being अनुवाद्य is अप्रधान and "पदा न स्प्रष्टव्यbeing:"

विधेय is प्रधान । In this place, Mallinatha diverges into a discussion by raising a point of order according to Mimamsakas. In places like "दध्ना जुहोति" दधि is विधेय and होम is अनुवाद्य । But the होम which is अनुवाद्य is प्रधान being अङ्गि and दधि which is विधेय is अप्रधान being अङ्ग as was accepted by Mimamsakas. This was established in the वाजपेयाधिकरण also. When this is the position how can you say that विधेय is प्रधान and अनुवाद्य is अप्रधान ? In reply to this question he simply says that it is on account of the तात्पर्य the प्राधान्य or otherwise of the विधेय and उद्देश्य is to be decided (Tarala p. 152). I humbly feel, for giving this answer there was no need to raise that question based on the principle of Mimasa.

Again, while discussing about सहोक्ति he introduces another discussion based on मीमांसा and says that in places like "मार्गणैः समं प्रतिमल्लभूमिपनिभिः दिक्चक्रमल्लङ्घितम्" both बाणs and enemies should be प्रधान because in "सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति" the मीमांसकs accepted equal प्राधान्य to शाखा as well as प्रस्तर. In reply to this he gives a simple reply that the गुणप्रधानभाव is only verbal (शाब्द). For giving this reply there was no need to raise the Mimamsic objection.

Vidyadhara mentions five varieties of अतिशयोक्ति :–

"अध्यवसितिसिद्धत्वं प्रकृतस्यान्यत्वकल्पनं यद्वा ।
सम्बन्धासम्बन्धौ तद्व्यत्यासे भवेदतिशयोक्तिः ॥"

(एकावली P. 236)

"The figure अतिशयोक्ति is found under any one of the four conditions, viz., when the अध्यवसाय is सिद्ध, in other words, when things different are described as not different, when the object under description is conceived to be another than what it is, in other words, when things not different are described as different, when connection is described between

objects where there is no connection, and when non-connection is put forth between objects where there is connection".

Mammata accepts only four varieties of अतिशयोक्ति-भेदे अभेद, अभेदे भेद, कार्यकारणपौर्वापर्य भङ्ग, and यद्यर्थोक्ति i. e. indicating the impossibility of something by the use of words like यदि । In this connection Mallinatha points out correctly that it is better to accept सम्बन्ध असम्बन्ध and असम्बन्धे सम्बन्ध instead of accepting only one variety यद्यर्थोक्ति because the latter is one of the ways in which the former can be explained, and thus विशेष and the former is सामान्य । It is not correct to include समान्य under विशेष । विशेष only should be included in सामान्य (तरल P. 237)

Before including this brief survey, I would like to draw the attention of the learned scholars here about the original source of a well known श्लोक । The following is given as an example for भावशबलता in many works of alankara including Ekavali :-

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सादुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पास्यति ।।

It is generally thought that this श्लोक is from विक्रमोर्वशीय, IV act. But it is not available in the extant editions of विक्रमोर्वशीय though it is said to be taken from that drama by commentators like Nagesa and a number of commentators on काव्यप्रकाश । It is said as being available in the 1879 edition of this drama, by Vamana Jhalkikar (P. 126). In the foot notes of काव्यप्रदाप (p. 96 Nirnayasagar edition) one passage from उदाहरणचन्द्रिका a commentary on प्रदीप is quoted, where it is said "शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरुक्तिरियम्" ।

We do not know which work is being referred to here. But Mallinatha, while commenting on this श्लोक which is quoted in Ekavali states –

"एतत् शकुन्तलायामज्ञाताभिजनविशेषायामासक्तस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य ब्राह्मणीशङ्काकलङ्कितचेतसो वचनम्।"

(तरल. P. 109.)

But it is not found in अभिज्ञानशाकुन्तलम्। राजचूडामणिदीक्षित also states in his काव्यदर्पण (P. 218) "इदं शकुन्तलादर्शनोत्कण्ठितस्य वाक्यम्" From what is written by Mallinatha it appears he might have seen this श्लोक in अभिज्ञान श कुन्तलम् which is more appropriate in this drama than in विक्रमोर्वशीयम्।

A Critical Estimate of Ghantapatha

Nalini (Sadhale) Paradkar,
Reader, Dept. of Sanskrit,
Osmania University.

The purpose of this essay is to give a critical estimate of घण्टापथ Mallinatha's commentary on Bharavi's Kirtarjuniyam.

In his introduction to the commentary Mallinatha invites the रसिक-s to enjoy the beauty of Bharavi's poetry. I have tried to show in which way his commentary helps such a 'रसास्वाद'.

Then I have tried to show that the self-imposed restriction of नानपेक्षितमुच्यते has stopped Mallinatha from offering even such comments on the poem as are today considered essential for 'rasaswada' of poetry.

A considerable part of our rich heritage from the Sanskrit literature is the vast commentary literature. Commentaries on important works in various fields are available to us from a very early period. (1) Oral tradition (2) The Sutra style of expression aiming at brevity (3) Versification, which in some cases was a necessity arising from oral tradition and (4) Transmission of knowledge through the tredition of Guru and Sisya can be pointed out as some of the obvious reasons of the rich variety of commentaries found in Sanskrit Literature.

The word "टीका" is derived from the root 'टीक'[A] i. e. 'to move' 'to go'. The reader is taken through it to the

---

[A] Monier Williams P. 429-430.
He quotes the authority of Hemacandra and derives the word from the causal of the root.

understanding of a book.[A] The word 'tika' is restricted by some to a commentary of difficult, unintelligible portions of the original work,[B] while extended by others to a continuous commentary on both the difficult and simple portions.[C]

पञ्चिका is a synonym of 'टीका'. It is also similarly derived.[D] Thus commentary is a 'पदव्याख्या' in Sanskrit (whether) विषम-पद-व्याख्या or सर्व-पद-व्याख्या is a point of minor importance.

It is perhaps, in this light that Mallinatha declares at the very outset of his commentary, that he will follow the guideline of 'Anvaya' throughout To emphasise the stand further he states —'Nothing that is not waranted by the original work will be written Nothing which is not expected in tika will be uttered'[E] Having taken such a strongly worded pledge, Mallinatha adheres to it and says in the course of his commentary very little that might go against this self-imposed restriction

It is, however, in the introduction and in the conclusion of the first sarga that Mallinatha gives us his general estimate of Bharavi's poetry. In the introduction to घण्टापथ he compares Bharavi's poetry, with a coconut undertakes to break it open

---

[A] टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया – V. S. Apte.

[B] विषमपद व्याख्या Amara. (Rama)

[C] सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा – Hema.

[D] १) पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम्, सकल पदव्याख्या Amara. (Rama.)
२) पञ्जिका – पदभञ्जिका – पच्यन्ते व्यक्ती क्रियन्ते पदार्था अनया
Hema. → Rama. Amara.

[E] इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते ।
Malli. Intr. Ghantapatha.

so that the connoisseurs can relish the essence.[A] The comparison is very apt and summarises all that can be said about Bharavi's language, style and expression. This very brief but very significant remark of Mallinatha given us his general estimate of Bharavi's poem as well as the purpose of his commentary.

Towards the conclusion of the first canto Mallinatha quotes a संग्रहश्लोक which states who the hero of the poem is, what his lineage is, what the 'rasa' of the poem is, what the 'phala' is and so on [B] If the quotation conveys Mallinatha's own valuation of Bharavi's poem, it must be admitted that it is nothing beyond a mechanical application of the महाकाव्य-लक्षणs to Kiratarjuniyam.

Mallinatha's own comment on the title of the poem is, however, more elucidating. He says 'Arjuna alone is the hero while किरात is described as a rival only to elevate Arjuna's character'.[C] He substantiates this view by quoting the authority of Dandi [D] Equally apt is Mallinatha's brief comment on the word 'Mahakavya' where he interpretes the word 'Mahat' to indicate the excellence of characteristics.[E]

[A] नारिकेलफलसंमितं वचो – भारवेः सपदि तद् विभज्यते ।
स्वादयन्तु रसगर्भनिर्भरं – सारमस्य रसिका यथेप्सितम् ॥
Mall. P. 1 (Kirata. N. S Ed.)

[B] नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायणस्यांशज–
स्तस्योत्कर्षकृते त्ववर्ण्यततरां दिव्यः किरातः पुनः ।
शृङ्गारादिरसोऽङ्गमत्र विजयी वीरः प्रधानो रसः
शैलाद्यानि च वर्णितानि बहुशो दिव्यास्त्रलाभः फलम् ॥
Mall. P. 22, किरात. N. S. Ed.

[C] किरातार्जुनावधिकृत्य कृतो ग्रन्थः किरातार्जुनीयम् ।
–– तथा ह्यर्जुन एवात्र नायकः । किरातस्तु तदुत्कर्षाय प्रतिभटतया वर्णितः

[D] वंशवीर्यप्रतापादि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनं च धिनोति नः ॥ काव्या. 1 22.

[E] महच्छब्देन लक्षणसम्पत्तिः सूचिता । Mall. P. 21. किरात N. S. Ed.

Beyond these few hinds, however, we do not get any other clue from Mallinatha for the evaluation of Kiratarjuniyam as a Mahakavya. Throughout his commentary, he sticks to 'पदव्याख्या' and rarely goes beyond a sentence or two to give any judgement on the point.

To judge Mallinatha on his own grounds, therefore, we have to see how far he has succeeded in breaking open 'the coconut' and to what extent it helps the readers enjoy Bharavi's poetry.

Mallinatha's interesting opening remarks appended almost to every verse go a long way in 'आशय-विभजन'. The remarks not only help the readers understand the import of the verse better but also maintain an unbroken thread of narration throughout the poem. They are the short but most valuable links without which the original verses would some time hang loosely.

The opening verses in वनेचर's speech are noteworthy in this connection. Mallinatha introduces the verse "क्रियासु युक्तैर्नृप चारचक्षुषो" etc with the following opening remarks. At the very outset वनेचर begs युधिष्ठिर not to make him the target of his royal fury although he had a bad news for him.[A]

The verse contains a general remark that words which are both beneficial and pleasing are rare Hence the next verse is introduced by Mallinatha in continuation of this remark. 'If It is so why not keep quiet ?'[B] The reply to this is to be found in the following verse which defines a good master and a good servant [C] If a servant keeps quiet and

[A] प्रथमं तावदप्रियनिवेदकमात्मानं प्रत्यक्षोभ याचते । Mall. किरात. I-4

[B] तर्हि तूष्णींभाव एव वरमित्याशङ्क्याह । Mall. किरात. I. 5

[C] स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपं
हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः । – किरात. I. 5

thus keeps the master in dark he is not doing his duty. Hence good or bad – the truth must be revealed.

Equally interesting is Mallinatha's linking up of the verses 17[A] and 18[B] of the first canto. The seventeenth describes how Duryodhana was trying hard for the welfare of the village farmers. Mallinatha poses a question before introducing the 18th verse. "How indeed a king who tries to please the villagers is likely to prosper ?"[C] The reply ofcourse it is the next verse which describes Duryodhana's rich agricultural returns.

In the 23rd verse वनेचर emphatically states that Duryodhana, in spite of his outward prosperity and carefreeness – is terribly afraid of Yudhisthira. It is Mallinatha here, who speaks out the doubt that would arise in Yudhisthira's mind in the following words. "But how, possibly, could you know about that fear of Duryodhana when you yourself have stated earlier that Duryodhana does not reveal his mind even through his expression ?[D] The reply is in the next verse where the वनेचर states that he gathered his information while secretly watching the changing colour of Duryodhana's face at the very mention of Yudhisthira's name.

Later in the second canto Bhima pays a very generous compliment to Draupadi for her correct and timely advise. While Bharavi's Yudhisthira silently listens, Mallinatha's Yudhisthira interrupts Bhima saying" May he what you say is true ! But I do not appreciate her advise. What can I do ?[E]

[A] सुखेन लभ्या दधतः कृषीवलै — किरात I. 17

[B] उदारकीर्तेरुदयं दयावतः — किरात. I. 18

[C] नन्वेवं जनपदानुवर्तिनः कथमर्थलाभः ?

[D] ननु गूढाकारेङ्गितस्य तस्य भयं त्वया कथं निरधारि ?

Mall. किरात. I. 24

[E] सत्यमेवं तथापि मह्यं न रोचते, किं करोमि ? Mall. किरात. 2. 5

Only after this brief interruption Bhima could continue and argue the point further saying," You are a person known for your love for virtue. Hence you should like Draupadi's advise."[A]

Bhima then, puts several charges against Yudhisthira and as a prelude asks him "What has happened to your sharp intellect ? Why is it sinking low like an elephant in the mud ?" Bharavi's Yudhisthira is throughout a passive listener. But Mallinatha's Yudhisthira registers a protest. "After all, tell me, what is it that we have lost for which I am held responsible ?[B] On the same lines Yudhisthira punctuates Bhima's speech throughout in Mallinatha's commentary, by contradicting Bhima, by raising a doubt, by arguing a point, by recording a different opinion and so on. In fact, what is a rather lengthy and monotonous passage in the original, becomes a far more interesting and spirited dialogue between Bhima and Yudhisthira in Mallinatha s commentary.

Later when Yudhisthira speaks Bhima's response is similarly recorded by Mallinatha at every stage.

In the fourteenth canto when the किरात sends an insulting message to Arjuna through वनेचर Mallinatha reads Arjuna's mind and adds comments through Arjuna's reactions.

When the वराह advances towards Arjuna, Mallinatha visualises the whole scene and catches in words the subtlest thoughts which must have passed Arjune's mind.

Thus in the beginning itself Arjuna realises the ferociousness of the animal from its advances Later he thinks "Not only the gait, but also his intentions show that he

---

[A] इयमिष्टगुणाय रोचतां – रुचिरार्था भवतेऽपि भारती । किरात. 2. 6

[B] किं नश्छिन्नामिदानीं येनेत्थमुपालभ्येमहि ? Mall. किरात. 2. 7

is an enemy".[A] But then he dismisses the thought from his mind saying "Well, why should a sage be afraid of it ?[B] Moreover, what can the insignificant creature do, granted that it is ferocious ?."[C] and so on.

This characteristic of Mallinatha shows how completely he had identified himself with the subject of the Mahakavya, how he could read between the lines of Bharavi's poem and how he could read the thoughts and feelings of the characters which Bharavi depicted. An otherwise dispassionate commentator like Mallinatha, is seen on such occasions fully involved in his subject. If the पदव्याख्या that follows every verse is dry and overloaded by details of grammar, these opening remarks, with their aptness, with their lucidity, with their brevity, provide a counterbalance to it If the former shows Mallinatha as a great scholar, the latter shows him as a great connoisseur – a real 'सहृदय'.

The same सहृदयता of Mallinatha is also seen when occasionally he goes out of the way to explain a point

I quote here the comment on 3–16. Bharavi says, 'कृतोपकारा इव विद्विषस्ते' Vyasa tells Yudhisthira, "Your enemies have, in fact done you a great favour" Mallinatha explains this thought expanding it slightly as follows :– Their wickedness and your nobility have come to the notice of the world through the behaviour of your enemies.[D] "Now, Bharavi does not say anything here why nobility of one should be revealed only through the wickedness of somebody else.

A न केवलमभियानमेव किंच मनोवृत्तिरप्यत्र प्रमाणम् ।

Mall. किरात. 13–6.

B ननु मुनेः किमनया दुःशङ्कया – तत्रैव ।

C अस्तु, जिघांसुरपि क्षुद्रः किं करिष्यति । तत्रैव ।

D यदेषां दौर्जन्यं युष्मत्सौजन्यं च जगति सुव्यक्तमासीत् इत्यर्थः ।

Mall. किरात. 3–16.

Mallinatha explains this with the help of a beautiful smile ." Although nobility is a self evident virtue like sandal-wood it attracts attention only when subjected to ill-treatment.[A]

In his commentary on Bharavi's thought "Beauty is common while quality is rare." through which a compliment is paid to Arjuna for combining both in him, Mallinatha says "In you both looks and qualities are united together as if fragrance is added to gold."[B]

In 3-26 Bharavi describes how Arjuna felt after receiving the मन्त्रविद्या from Vysya in the following words "समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः" Mallinatha further beautifies the description saying "He experienced the thrill of enlightenment exactly as the blind could experience on gaining sight."[C]

These examples show that even Mallinatha was a poet at heart. The spontaneity and ease with which these poetic expressions spring from his heart show how, when he takes the slightest liberty from the self-imposed condition of not saying anything unwarranted – the poet in him comes on the surface and his commentary looks like inspired poetry.

Sometimes Mallinatha explains a figure of speech in the original by adding some interesting observations. Thus in 4-32 Bharavi describes the love of the cows for their calves, saying ... ... 'असक्तमूधांसि पयः क्षरन्त्यमूरुपायनानीव नयन्ति धेनवः'.

A विद्यमानस्यापि सुजनस्य चन्दनदारुण इव गुणाः परिभवे एव प्रचुरीभवन्ति इति भावः । – तत्रैव ।

B लोके रम्यता रम्याकारतासुलभा हि, गुणार्जनं गुणसंपादनं दुर्लभम्, त्वयि तूभयं संपद्यते इति हेम्नः परमामोद इति भावः । Mall. किरात 11-11

C तस्य कोऽपि महानखिलाज्ञानभञ्जनस्तत्त्वावभासः चिरादन्धस्य दृष्टिलाभ इवाभवत् इति भावः । Mall. किरात. 3–26

"The cows return to their calves in great hurry bringing along with them presents in the form of their udders full of milk". Mallinatha adds "The same way as in the world mothers bring sweets for their children when returning from journey" Similarly when Bharavi compares Draupadi's parting glance at Arjuna with "पाथेय", Mallinatha adds a quotation "Food given by one's loving wife to be used in the journey is the best food".[A]

Mallinatha's scholarship is a self evident fact and does not need any comment. Thus घण्टापथ is full of any number of instances which can stand testimony to Mallinatha's proficiency in Grammar, नीतिशास्त्र, धर्मशास्त्र, astrology and so on. His keen intellect, vast reading are also self-evident facts. The ready reference made available by Mallinatha in his commentary on the various subjects is an invaluable help to the readers in understanding the original text. Specially when learning and scholarship were considered important and essential qualifications of a poet along with the poetic talent, almost all Sanskrit poets have been tempted to display their scholarship in their poetry For appreciating such poems Mallinatha's commentary is not only helpful but also an essential pre-requisite.

In spite of this if a modern reader fells something missing in Mallinatha's commentary, it is because of the essential difference between the concept of commentary as recognised by Mallinatha and the modern principles of literary criticism. While the former is analytical the latter is synoptical in its approach. While the former believes in interpreting and explaining the latter believes in appreciating and enjoying. While the former is totally objective the latter is comparetive in its approach. Thus while evaluating a poem, a modern reader wants to know the special contribution of the poet to the field of literature, the place he enjoys in the

[A] रामार्पितं हि पाथेयं पथि क्षेमाय भवतीत्यागमः। Mall. किरात. 3-27

realm of other poets, how much he is indebted to his predecessors, how much he has influenced his followers, what are the merits and demerits of his style and language, what is his ability as a poet, how cleverly and imaginatively he utilizes his source material, how he reshapes it into a finished work of art, how he delineates the finest shades of sentiment. How he sketches characters, how he shows the intricate working of human mind Unless and until he finds answers to these and similar questions his criticism and evalution of a work of art is never complete.

Had it not been for the rigid condition laid down by Mallinatha on himself, a great scholar and critic like him wou'd certainly have stood to these expectations of a modern critic, too.

A good piece of literature never becomes out of date. The aesthetic joy that it gives to the reader is the same forever.

Moreover, these principles of criticism are not unknown to us in the past. Our literature on poetics is one of the richest in the entire world. We have discussed most intricate problems of literary criticism, established the most rigid standards of judgements, formulated the most original schools of poetics, discussed in the minutest details the गुणs and the दोषs of Kavya, the figures of speech, the शब्दशक्तिs and so on. However, a tradition of applying these highest principles of criticism to the extant literature, was some-how never established here Even a great commentator like Mallinatha does not go beyond pointing out a figure of speech and occassionally pointing out some suggested sense. In spite of a lot of discussion on the 'चित्रकाव्य' in works on poetics, we do not find any criticism for or against चित्रकाव्य in his commentary on the fifteenth canto of Kiratarjuniyam. Bharavi has set a new trend of artificiality in poetry, by

making use of चित्रकाव्य on such a scale. However, beyond mentioning the name of the बन्ध of the चित्रकाव्य, Mallinatha has nothing to say on the point.

Equally remarkable is Bharavi's use of the three past-tenses He has used these tenses very scrupulously The entire grammar baised commentary of Mallinatha has nothing to say on this point.

Bharavi gave a self estimate of his poem on several occasions in a suggestive manner. Mallinatha does not throw any light on these suggestions.

There are several thoughts, ideas, अलङ्कारs, in Kiratarjuniyam which remind us of the similar thoughts, ideas etc., in Kalidasa's works.[A] A great commentator like Mallinatha

[A] **A few examples are quoted below :**

भारवि :

१) बहुधा यतां जगति भूतसृजा कमनीयतां समभिहृत्य पुरा। उपपादिता विदधता भवती... किरात० 6-42

२) रामगणामुपरि विवस्वत. स्थितानां नासेदे चरितगुणत्वमातपत्रैः। किरात० 7-2

३) सम्पेदे श्रमसलिलोद्गमो विभूषां रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोति। किरात० 7-5

४) नाल्पीयान् बहुसुकृतं हिनस्ति दोषः किरात० 7-15

कालिदास :

१) सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन। सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ कुमार० 1-49

२) सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्तमानः... कुमार० 1-16

३) किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्। शाकुं० 1-20

४) एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः। कुमार० 1-3

could have offered some comments on these passages from this point of view. In fact, a scholar like Mallinatha who had so deeply and thoroughly studied all the five Mahakavyas could have given us a very searching comparative study of the Mahakavyas, and perhaps an insight into the very soul of poetry, had it not been for the prementioned condition.

With due respect for all the शास्त्रs, I do not feel that काव्यशास्त्र is on nearest to kavya and should figure most prominently in any commentary, on Kavya. Mallinatha's commentary is so heavily leaning against grammar that some times we feel that it is a treatise of applied grammar. Had it instead looked like an applied poetics, his commentary would stand the test of time much better.

It is in this sense that I feel that Mallinatha, while carrying his pledge of 'नानपेक्षितमुच्यते' a bit too far, does not sometimes offer his invaluable comments even when expected. 'अपेक्षितमपिनोच्यते' would be a complaint of modern reader. I am aware of the fact that Mallinatha does not promise any of those things expected by the readers today. All he has promised is to open wide a dependable 'Royal path' to the understanding of Bharavi's Kiratarjuniyam.[A] And he has certainly fulfilled the promise.

A नानानिबन्धविषमैकपदैर्नितान्तं – साशङ्कचङ्क्रमणखिन्नधियामशङ्कम् ।
कर्तुं प्रवेशमिह भारविकाव्यबन्धे – घण्टापथं कमपि नूतनमातनिष्ये ॥
Mall. Kirat. Introduction.

Abhinavagupta and Mallinatha on two verses of Meghaduta

P. G. LALYE
Head, Dept. of Sanskrit,
Osmania University,
Hyderabad.

In the Second Uddyota of Dhvanyaloka, Anandavardhana has quoted two verses from Meghaduta. In the Vrtti of 19th Karika, he quotes the verse :

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।
उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्
हन्तैतस्मिन् क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति ॥

Instead of भीरु, मल्लिनाथ has used चण्डि. Both मल्लिनाथ and अभिनवगुप्त merely point out that श्यामा is the प्रियङ्गु creeper But अभिनवगुप्त has convincingly explained why the poet has chosen it as a comparison for the slender body of the wife of Yaksa. He says that the Priyangu creeper is fragrant, whitish in colour, slender and thormy in appearance. This exactly fits in with the Slim body of Yaksa's wife in seperation. Mallinatha has given only some synonyms and has made only a passing reference to the tender body of the lady सौकुमार्यादिसाम्यादङ्गमिति तर्कयामि ।

Mallinatha gives चन्द्र as the synonym of शशी but Abhinavagupta adds the probable reasons – due 'to the faint white complexion'.

पाण्डिम्ना तनिम्ना कण्टकितत्वेन च योगात् ।

About उत्पश्यामि, Mallinatha remarks that it should be construed with words like भङ्गम्, दृष्टिपातम् Where as Abhinavagupta paraphrases it as 'I imagine it with great difficulty' and justifies it by saying 'जीवितसन्धारणाय'.

The exclamation हन्त is vividly explained by both of them as follows :

हन्तेति कष्टम् । एकस्य साऽदृश्याभावे हि दोलायमानोऽहं सर्वत्र स्थितो न कुत्रचिदेकत्र धृतिं लभे इति भाव. ।

Mallinatha simply quotes a line from Amarakosa, giving the various meanings of हन्त.

"हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः"

Again Mallinatha has explained away चण्डि by saying कोपने adding "please do not be angry with me, who has pointed out some comparison with the limbs of your body".

'चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः इत्यमरः । गौरादित्वात् ङीप् ।
उपमानकथनमात्रेण न कोपितव्यमिति भावः ।

Abhinavagupta has preferred the reading भीरु. A person who is timid, does not keep his belongings at one place. Yaksa is, as it were saying – Due to timid nature, you have distributed your beauty to different woldly objects. The explanation is quite ingenuous indeed!

यो हि कातरहृदयो भवति नासौ सर्वस्वमेकस्थं धारयतीत्यर्थः । अत्र ह्युत्प्रेक्षायास्तद्भावाध्यारोपरूपाया अनुप्राणकं साहृश्यं यथोपक्रान्तं तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भरसपोषकत्वमेव जातम् ।

In the same Uddyota, Anandavardhana has (4) quoted another verse from मेघदूत (32nd).

दीर्घीकुर्वन् पटु मदकलं कूजितं सारसानां
प्रत्यूषेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः ।
यत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमङ्गानुकूलः
शिप्रावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥

This verse is quoted in ध्वन्यालोक to show that the word मैत्री conveys अविवक्षितवाच्यध्वनि.

On दीर्घीकुर्वन्, मल्लिनाथ comments that it is equal to विस्तारयन् – the cackling of the Sarasas is heard upto those places, where the wind blows – Thus wind causes the spread of the cacklings Mallinatha further adds एतेन प्रियतमः स्वचाटुवाक्यानुसारि क्रीडापक्षिकूजितमविच्छिन्नीकुर्वन् इति च गम्यते ।

Now Abhinavagupta has elaborated the idea as follows :

The breeze wafting along the Sipra river, carries the cacklings further and further. The Sarsa birds, thrilled by the gentle touch of the breeze, go on cackling for a long time. The cackling is lengthened because of its having been mixed with the billows of Sipra, caused by the breeze. Abhinavagupta suggests that the cacklings are lengthened due to three reasons :-

1) The ambit of the cackling increases,
2) It continues for a longer time;
3) It is mixed with the sweet-sounding billows :

तत्कूजितं च वातान्दोलितसिप्रातरङ्गजमधुरशब्दमिश्र भवतीति दीर्घत्वम् ।

Abhinavagupta has shown a remarkable appreciation of the word पटु. Mallinatha paraphrases it as स्फुटम्, but it is treated as adverb by Abhinavagupta, by giving the following justification :— The breeze flows as gently that it does not supress the sweet cackling. (6). On the other

hand it enhances the sweet effect of the cackling, which is already melodious (कल) due to its origin in thrill.

Mallinatha has only indirectly indicated this suggested meaning.

Abhinavagupta says —

तथासौ सुकुमारो वायुर्येन तज्ज: शब्द: सारसकूजितमपि नाभिभवति, तत्सब्रह्मचारी तदेव दीपयति । न च दीपनं तदीयमनुपयोगि यतस्तन्मदेन कलमधुरमाकर्णनीयम् ।

Mallinatha paraphrases मदकलम् मदेन अव्यक्तमधुरम्.

The expression स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषाय: is quite interesting. Mallinatha says that the Sipra breeze was rendered fragrant – (रागद्रव्ये कषायोऽस्त्री निर्यासे सौरभे रसे – इति यादव) owing to its having been blender – मैत्री with the fragrance of fully bloomed lotuses. अन्यत्रविमर्दगन्धी – fragrant due to the sweet smell of the body of the beloved, being closely pressed at the time of love sports.

Abhinavagupta gives the raison detre for the expression–

स्फुटितानि – आवर्तमानमकरन्दभरेण विकसितानि नयनहारीणि यानि कमलानि तेषां य आमोदस्तेन या मैत्री अन्यासङ्गावियोगे परस्परानुकूल्यलाभस्तेन कषाय उपरक्तो मकरन्देन च कषायवर्णीकृत: ।

The adjective अङ्गानुकूल is explained by Mallinatha in two ways —

मात्रसुखस्पर्श: अन्यत्र गाढालिङ्गनदत्तगात्रसंवाहन इत्यर्थ: ।
भवभूतिना चोक्तम् अशिथिलपरिरम्भै: 'दत्तसंवाहनानि' इति ।
संवाह्यान्ते च सुखश्रान्ता: प्रियैर्युवतय: ।

Abhinavagupta follows Mallinatha only to a certain extent by saying —

अथ च तदीयां ग्लानिं पुन. संभोगाभिलाषेद्दीपनेन हरति ।

But how the breeze accomplishes that task ? Abhinavagupta says अपि त्वाङ्गानुकूले हृद्यस्पर्शः हृदयान्तर्भूतश्च । The breeze inspires the lover to praise the beloved —

प्रियतमोऽपि तत्पवनस्पर्शप्रार्थनाचाटूनि करोतीति तेन तथा कार्यत इति ।

प्रियतमोऽपि रतान्ते अङ्गानुकूलसंवाहनादिप्रार्थनार्थं चाटुकार एव सुरतग्लानिं हरति । कूजितं चाङ्गीकरणवचनादि मधुरध्वनितं दीर्घीकरोति । चाटुकरणावसरे च स्फुटितं विकसितं यत्कमलकान्तिधारिवदनं तस्य या आमोदमैत्री सौरभपरिचयः तेन कषाय उपरक्तो भवति ।

एवं च शब्दरूपगन्धस्पर्शा यत्र हृद्या यत्र च पवनोऽपि तथाविधः सोऽवश्यमभिगन्तव्यो देशः ।

This note such, I hope, stimulate a comparative study of various commentaries of Meghaduta.

మల్లినాథుని వ్యాఖ్యలు-తులనాత్మక పరిశీలన

రచన : గుమ్మా శంకరరావు, ఎం. ఏ.,
తెలుగు అకాడమీ, హిమాయత్‌నగర్,
హైదరాబాదు-500 029.

తెలుగువారి కీర్తి ఆసేతు శీతనగం వ్యాప్తం కావటానికి కృషి చేసిన మహానుభావుల్లో మల్లినాథుడు అగ్రగణ్యుడు. కాళిదాసాది మహా కవులు సంస్కృత భాషలో వ్రాసిన కావ్యాలకు అందులో ఉండే అందచందాలు అందరికీ అర్థమయ్యేలా వాఖ్యానాలు వ్రాసి సురభారతికి అనుపమానమైన సేవ చేశాడు మల్లినాథుడు. ఆ వాఖ్యానాలు మల్లినాథుని బహుముఖ ప్రజ్ఞాపాటవాలకు మాణిక్య దర్పణాలు. అమర భారతికి అమూల్యమైన అలంకారాలు.

మల్లినాథుని వ్యాఖ్యానాలు వోహాళింపు మల్లెపూవుల గుబాళింపు. ఆయనే లేకపోతే కొన్ని కొన్ని మహా కావ్యాలు నూరామడల దూరంలో అనుభవ దూరంగా ఉండిపోయేవి. ఆయన పాండిత్యం లోతును చూస్తూ ఉంటే ఆశ్చర్యం వేస్తుంది. ఎన్నింటిలో ఆయనకు గాఢ ప్రవేశం ఉందో మన ఊహకు్కూడా అందదు. వ్యాకరణంలో, తర్కంలో, వేదాంతంలో, పూర్వమీమాంసలో, శ్రుతి, స్మృతి, పురాణేతిహాసాల్లో, అలంకారంలో, అర్థశాస్త్రంలో, కామ శాస్త్రంలో, ఆయుర్వేదంలో, అశ్వ, గజ, రత్నపరీక్ష, జ్యోతిశ్శాస్త్రాల్లో, శకున, సాముద్రిక, మంత్రశాస్త్రాల్లో, నాట్యశాస్త్రంలో, కవిత్వంలో-ఒకటేమిటి? అన్నింటిలోనూ అందివేసినట్లుగా ఉంది ఆయన ప్రజ్ఞాపాటవం.

ఆయన ఏది ఎక్కడ ఎంత అవసరమో అంత సుమాళంగా అందిస్తాడు ఆయాశాస్త్రాల్లో ఉన్న కలావిలాసాన్ని. కువ్యాఖ్యా విషమూర్ఛిత

మైన కాళిదాస కవిత్వానికి సంజీవిని పోశాడు. వ్యాఖ్యానాలకు ఆయన పెట్టిన పేర్లే వాటి సార్థక్యాన్నీ, ఔచిత్యాన్నీ, అతని సామర్థ్యాన్నీ వెల్లడిస్తాయి. కవిత్వంలో దాగిఉండే అచ్చమైన అందాలు ఆవిష్కరించడంలో ఎంత ఒడుపు చూపిస్తాడో, ప్రక్షేపాలు పట్టి ఇవ్వడంలో నూ అంత ప్రజ్ఞ కనబరుస్తాడు. ఆ వ్యాఖ్యానాలు చదువుతూ ఉంటే రసరమ్య లోకాల్లో విహరిస్తూ ఉన్నట్లూ పారిజాత పరిమళాలతో మత్తెక్కిన మార్గంలో ప్రయాణిస్తూ ఉన్నట్లూ ఉంటుంది. ఎంత లోక జ్ఞానం! ఎంత విచిత్ర అనుభూతి! ఎన్ని సంప్ర- దాయాలు! ఎన్ని రహస్యాలకు ఆవిష్కారాలు! ఎన్ని సమస్యలకు పరిష్కా- రాలు! ఒక విజ్ఞాన విపణిలా ఉంటుంది ఆయన వ్యాఖ్యాన సరణి.

కాళిదాసు మేఘం ఎక్కడికో ఎగిరి పోయేది దిక్కూ తీర్థం లేకుండా. మనకు దొరికేది కాదు. మల్లినాథుడు ఒక అనుకూల పవనంలా పని చేసి ఆ మేఘాన్ని తెలుగు దేశానికి పట్టుకొని వచ్చాడు. అమృత వర్షం కురిపించాడు_కవితా కమనీయంగా_అందుకునే ఎత్తుల్లో ఉండేది కాదు. అలాంటి మేఘాన్ని అలవోకగా పట్టి జల్లులు కురిపించాడు రసజ్ఞుల హృదయాలు ఝల్లుమనేలా_భావనా ప్రగల్భమైన విహాయస వీధిలో విహ- రిస్తున్న మేఘాన్ని పట్టుకోడానికి ఎంత ఆయాస పడ్డాడో! ఏమో! ఏమైతేనేం? కాళిదాస కవితాకేదారాన్ని పండించాడు సాగుచేసి బాగుచేసి మేలి మేలి పంటలతో మేఘం మాఘం ఒక్కలాంటివి. ఆమాత్రం ఈమాంత్రం వాడికి ముక్కు దూరదు. ముక్క తోచదు. దిక్కూ తెలీదు. ఆ రెండింటికీ మల్లి నాథుడు పండించిన వ్యాఖ్యానాలు కన్నుల పండువుగా ఉంటాయి. ఆయన అసాధారణ మేధావైశిత్యానికి కైమోడ్పులర్పిస్తాం.

వ్యాఖ్యాతృ చక్రవర్తిగా గణుతికెక్కిన మల్లినాథుని ఇతర వ్యాఖ్యాతలతో పోల్చి చూస్తే ఈ బిరుదు సార్థక్యం మరింత వెల్లడవుతుంది. అయితే సమగ్ర తులనాత్మక పరిశీలన ఇక్కడ సాధ్యం కాదు. కాని ముఖ్య మైన కొందరి వాఖ్యాతలనూ, కొన్ని గ్రంథాల్లోని కొన్ని శ్లోకాల వ్యాఖ్యా- నాలను మాత్రమే ఇక్కడ పరిశీలిద్దాం.

రఘు వంశానికి ఏభైకి పైగా వ్యాఖ్యానములున్నాయి. అందులో ముఖ్య వ్యాఖ్యాతలు హేమాద్రి చరిత్రి వర్ధనుడు, వల్లభుడు, మల్లినాథుడు మిగిలిన వ్యాఖ్యాలు చిన్న టీకలూ, టిప్పణులే.

చారిత్రి వర్ధనుడూ, మల్లినాథుడూ అనేక స్థలాల్లో హేమాద్రిని అనుసరించారు కాని అతని పేరు చెప్పలేదు.

హేమాద్రిని అనుసరించడం మల్లినాథునికి పాండిత్యలోపం చేత కాదనీ, హేమాద్రిపట్ల ఆయన ప్రజ్ఞాపాటవాలపట్ల గల ఆదరణమే కారణ-మనీ భావించడం యుక్తం.

మహాభాష్య ప్రాయమైన హేమాద్రి వ్యాఖ్యాన రచనా విధానం మల్లినాథునికి నచ్చలేదనే చెప్పాలి, శాఖా చంక్రమణంగా అనపేక్షితాలను చెప్పి విద్యార్థులకు క్లిష్టతను కలిగించడం ఇందలి దోషమని మల్లినాథుని భావన. పాండిత్య ప్రకర్షమున మల్లినాథాదులను మించినవాడే హేమాద్రి. హేమాద్రి వ్యాఖ్యానం పండితులు చూడదగినది.

చారిత్రివర్ధనుడి వ్యాఖ్యకూడా భాష్యప్రాయమైనదే. చారిత్రి వర్ధనుడు అనేక స్థలాల్లో హేమాద్రిని అనుసరించాడు. హేమాద్రి వ్యాఖ్యానం నుంచే ఇవి గ్రహించి ఉండాలి. లేదా హేమాద్రి చారిత్రివర్ధనుల వ్యాఖ్యాన రచనలకు ఆధారమూ,మూలమూ ఒకటే అయి ఉండాలి.

అనపేక్షిత విషయాన్ని చర్చిస్తూ వ్రాసిన హేమాద్రిని, చారిత్రి వర్ధనుణ్ణి దృష్టిలో పెట్టుకొనే "దుర్వ్యాఖ్యా విషమూర్ఛితా" అని మల్లినాథుడు భావించాడనిపిస్తుంది.

శ్లో॥ తస్యాం రఘోఃసూను రుపస్థితాయాం
వృణీత మాం నేతి సమాకులో౽భూత్
వామేతరః సంశయమస్య బాహుః
కేయూర బంధోచ్ఛ్వసితైర్నునోద ॥

(రఘువంశం 6వ స్వర్గ. 68 శ్లో)

దీనికి మల్లినాథ వాఖ్య ఇట్లా ఉంది. సరాజా ప్రజానాం భూత్యై ఇతి భూత్యర్థం వృద్ధ్యర్థమేవ అర్థేన సహ నిత్య సమాసః సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా, గ్రహణ క్రియా విశేషణం చైతత్, తాభ్యః ప్రజాభ్యో బలిం షష్ఠాంశరూపం కరమగ్రహీత్, "భాగధేయః కరోబలిః" ఇత్యమరః, తథాహి రవిః, సహస్రం గుణా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా సహస్రగుణం సహస్రధా ఉత్స్రష్టుం దాతుమ్; ఉత్సర్జన క్రియా విశేషణం చైతత్. రసమంబ్వాదత్తే గృహ్ణాతి. రసో గంధే "రసే స్వాదౌ తిక్తాదౌ విష రాగయోః శృంగారాదౌ ద్రవే వీర్యే దాహ ధాత్వంబు పారదే" ఇతి విశ్వః.

"రసమాదత్తే" అన్నదాన్ని చారిత్ర వర్ధనుడు, సుమతీ విజయుడు, విజయగణి ఇట్లా వ్యాఖ్యానించారు.సూర్యో జలాని గ్రీష్మే గృహీత్వా వర్షాసు వర్షతీత్యాగమం, "అగ్నౌ ప్రాస్తాహుతిః సమ్యగాదిత్య ముపతిష్ఠతే ఆదిత్యాత్ జాయతే వృష్టిర్వృష్టేరన్నం తతః ప్రజాః" ఇతి మనుః, ఏతేన కిముక్తం సప్రజాభ్యో గృహీత్వా కరేణ యజ్ఞాదికం తనాన తేన తుష్టై రింద్రాదిభిః వృష్టిస్త యాన్నం తేన ప్రజా పుష్టిరితి పరంపరయా బలే ర్భూత్యర్థతా.

వల్లభుడు కూడా వీరివలనే చెప్పాడు. దినకరుడు చారిత్ర వర్ధనుణ్ణి సంపూర్ణంగా అనుసరించాడు. "అష్టౌ మాసాన్యథాదిత్యస్తోయం హరతి రశ్మిభిః తథా హరేత్కరై రాష్ట్రానిత్య మర్కవ్రతంహి తత్_రవిః రవతే గచ్ఛతీతి రవిః ధాతువు "రు"_ఇప్రత్యయం అచఇః_ఉణాది సూత్రం. "అజాంతాద్ధాతోరిః స్యాదితి ఇః" యథావవిః, తరిః, కవిః, అలిః, అరిః ఇక్కడ అలంకారం ప్రతివస్తూపమ. సామాన్యస్య ద్విరేకస్య యత్ర వాక్యద్వయేస్థితిః.

పై వాటిని పరిశీలిస్తే మల్లినాథుడు ఇందులో "ప్రతివస్తూపమ" అనే అలంకారం ఉన్నట్లు చెప్పలేదనీ, వల్లభుడు మొదలయిన వాళ్ళు చెప్పారనీ స్పష్టమవుతుంది.

అయితే మల్లినాథుడు ఎందుకు చెప్పలేదు? ఇది అనపేక్షితమా? విద్యార్థులకు అవసరం కాదా? ఆలోచిస్తే ముందుగా విద్యార్థులకు పదస్వరూపం, పకృతి, ప్రత్యయ విభాగం, రూపనిష్పాదన ప్రక్రియాది వ్యాకరణ

విశేషాలు మాత్రం చెప్పాలని తర్వాతనే అలంకారాలూ, ధ్వనీ, రసమూ, శాస్త్ర మర్యాదలూ, వివిధ శాస్త్ర పరిజ్ఞానమూ అందించడం అపేక్షితమని మల్లినాథుడు భావించాడు. శ్లోకంలో రెండు, మూడు అలంకారాల్ని చెప్పిన మల్లినాథుడు ఇక్కడ అలంకారమే చెప్పక పోవటానికి అంతకన్నా వేరు కారణం కానరాదు.

కాగా మల్లినాథుడు అలంకార లక్షణం ఎట్లా పట్టిందీ విద్యార్థుల హృదయానికి పట్టేటట్లు వివరిస్తాడు. కాని వల్లభదేవాదులు "ప్రతివస్తూపమ" లక్షణం మాత్రం చెప్పి ఊరుకున్నారు. లక్ష్య లక్షణ సమన్వయం చేయ లేదు.

ఇంక మాఘకావ్యం 1వ సర్గ 1వ శ్లోకానికి మల్లినాథుని సర్వంకష వ్యాఖ్య చూద్దాం.

"శ్రియఃపతి........శాసితుంజగత్". శ్రియతి అత్రాదౌ శ్రీ శబ్ద ప్రయోగాత్ వర్ణగణాది శుద్ధే రభ్యుచ్చయః తదుక్తం దేవతా వాచకా శబ్దా యేచ భద్రాది వాచకాః తే సర్వేనైవ నింద్యా స్స్యుర్లిపితోఽపివేతి "శ్రియః లక్ష్మ్యాః పతిః ఏతేన రుక్మిణీ రూపయా శ్రీసమేత ఇతి సూచితమ్. రాఘవత్వేఽభవత్ సీతా రుక్మిణీ కృష్ణ జన్మనీతి" విష్ణుపురాణ వచనాత్ జగన్నివాసో జగతా మాధారః కుక్షిస్థాఖిలలోక ఇతి భావ:, తథాపి. "పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయచ దుష్కృతాం ధర్మ సంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే" ఇత్యాది వచనానుసారేణ జగత్ లోకం శాసితుం దుష్టనిగ్రహ శిష్టానుగ్రహాభ్యాం నియంతుం శ్రీమతి సంపద్యుక్తే వసుదేవ సద్మని వసుదేవ రూపిణః కశ్యపస్య వేశ్మని వసన్ కృష్ణరూపేణ తిష్ఠన్ హరిః విష్ణు: అంబరాత్ ఆకాశాత్ అవతరంతం ఆపతంతం ఇంద్రసందేశ కథనార్థమితి భావః. హిరణ్యగర్భో బ్రహ్మ బ్రహ్మాండ ప్రభవత్వాత్ తస్యాంగభువం తనూజం అథవా తస్యాంగాత్ అవయవాత్ ఉత్సంగా ఖ్యాద్భవతీతి హిరణ్య గర్భాంగ భూ:తం మునిం నారదమిత్యర్థః. "ఉత్సంగాన్నారదో జజ్ఞే దక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువ" ఇతి భాగవత వచనాత్ దదర్శ కదాచిదితి విశేషః. ఈ విధంగా

అపేక్షిత విషయాల్ని విడవకుండా అనపేక్షితాల్ని ప్రవేశపెట్టకుండా సప్రమాణరూపమైన వివరణతో స్పష్టంగా అర్థమయ్యేటట్లు వ్యాఖ్యానించాడు. విష్ణుపురాణ, భగవద్గీత, భాగవత గ్రంథాల నుంచి అతి సముచితమైన సందర్భ సహితమైన అవసరమైనంత మాత్రం ఉదాహృతులు చొప్పించి కవి హృదయాన్ని ఆవిష్కరించాడు. ఈ విధంగా సహృదయుడైన వ్యాఖ్యాత తనకు లభించడం కవి భాగధేయం. మల్లినాథుని మంగళ హస్తాన్ని అలంకరించి మాఘ కావ్య మణి దివ్య కాంతులతో దీపించింది. మాఘాన్ని వ్యాఖ్యానించి మల్లినాథుడ పారమైన కీర్తి గడించాడు.

ఈ మాఘానికి వల్లభదేవుడు వ్రాసిన వ్యాఖ్య "సందేహ విషౌషధి" ఇతనిది ఆకాంక్షా ముఖ వ్యాఖ్యానం.

శ్రియ ఇతి హరిర్మునిం దదర్శ ఇతి సంబంధః. దశదశ సంఖ్యాతాః హరయః వర్తంతే. "అర్క మర్కట మండూక విష్ణు వాసవ వాయవః తురంగ సింహ శీతాంశు యమాశ్చ హరయః స్మృతాః." కోఽసౌ హరిరిత్యాహ. శ్రియఃపతిః లక్ష్మీనాథో విష్ణు రిత్యర్థః, మునిం కమిత్యాహ. హిరణ్య గర్భాంగభువం బ్రహ్మతనయం నారదమిత్యర్థః. యద్యపి బ్రహ్మ త్వేన అసౌ తదా హరిణా ఆజ్ఞాయి. యేనకేన చిచ్ఛబ్దేన నిర్దేశే కర్తవ్యే మునిశబ్దః ప్రయుక్తః కపినా జ్ఞాత ఏత తస్య చైతద్వచనమ్.

కదాఽ ద్రాక్షీత్ క్వ వసుదేవ సద్మని. శూరసేన పుత్రగృహే శ్రీమతి సర్వసమృద్ధియుక్తే వసన్ తిష్ఠన్ కలి ద్వాపర సంధావిత్యర్థః. ఇట్లా సాగింది వల్లభదేవుని సందేహ వృషౌషధి వ్యాఖ్య.

తక్కిన వ్యాఖ్యానాలు ఇంతకంటె అసమగ్రంగానూ అసమర్థం గానూ ఉన్నాయి యిది పరిశీలిస్తే మల్లినాథుని వ్యాఖ్యానంలోని గొప్పతనం ఎంతటిదో మనకు స్పష్టంగా తెలుస్తుంది.

వల్లభదేవుడు "హరి" శబ్దానికున్న అనేకార్థాలు చెప్పడానికి "అర్క మర్కట మండూకాది" అర్థాల్ని చూపిస్తూ "కోఽసౌ హరిః" అని ప్రశ్నించుకొని "శ్రియఃపతిః లక్ష్మీనాథో విష్ణురిత్యర్థః" అని వివరించాడు.

కాని మల్లినాథుడు "హరిః విష్ణుః" అని అర్థం తెలిపాడు. ఈ స్థలంలో హరి శబ్దానికి ఉండే నానార్థాల్ని వల్లభదేవుడు వివరించడం అపేక్షితమవుతున్నది. "కోఽసౌ హరిః" అనే సందేహమే ఇక్కడ ఎవరికీ కలుగదు. అందుచే వల్లభ దేవుని నానార్థ వివరణ ప్రయత్నం వ్యర్థం అవుతున్నది.

ఇట్లాంటి స్థలాల్లో మల్లినాథుడు నానార్థాలు చూపడానికి ప్రయత్నించడు. ఒక పదానికి ఒక అర్థం లోకంలో రూఢిగా ఉండి ఆ అర్థం శ్లోకాన్వయానికి కుదరనప్పుడు మాత్రమే నానార్థాలు తెలిపి సమన్వయం చేస్తాడు. ఇదే మల్లినాథుని వ్యాఖ్యానంలో ఉండే ప్రత్యేకత.

ఇంక నైషధ మహా కావ్యానికి 23 మంది వ్యాఖ్యలు వ్రాశారు. వీళ్లలో సుప్రసిద్ధులు 1. నారాయణ భట్టు 2. మల్లినాథుడు మాత్రమే. నారాయణభట్టు వ్రాసిన వ్యాఖ్య నైషధ ప్రకాశం. దీనికి 'నారాయణి' అని కూడా నామాంతరం. మల్లినాథుడు వ్రాసిన వ్యాఖ్య పేరు జీవాతువు.

శ్రీ హరగోవిందశాస్త్రిగారు నారాయణి వ్యాఖ్యను అనుసరించి హిందీలో మణిప్రభా వ్యాఖ్యానం వ్రాశారు. నైషధం 12, 22 సర్గలకు జీవాతువు లభించలేదు. వాటికి మాత్రమే నారాయణీ వ్యాఖ్య లభ్యమయింది.

శ్లో॥ తటాంత విశ్రాంత తురంగ మచ్ఛటా
స్ఫుటాను బింబోదయ చుంబనేనయః
బభౌచలద్వీచి కశాంత శాతనైః
సహస్రముచ్చైః శ్రవసామివ శ్రియన్.

(నై. 1వస. 109వ శ్లో)

దీనికి మల్లినాథుని వ్యాఖ్యానం ఇట్లా ఉంది. యస్తటాకస్తటాంతే తీర ప్రాంతే విశ్రాంతాయా తురంగ మచ్ఛటా నలానీతాశ్వ శ్రేణీతస్యాః స్ఫుటాను బింబోదయ చుంబనేన ప్రకట ప్రతిబింబా విర్భావ ప్రీత్యా నిమిత్తేనచ ఏకైకశస్తాసాం వీచీనా మంతః శాతనైః ఉగ్ర తాడనైః అశ్వాదేస్తాడనీ కశేత్యమరః, చలదుల్లల దుచ్చైః శ్రవసా సహస్రం శ్రియన్ ప్రాప్నువన్నివ బభా విత్యుత్ప్రేక్షా వ్యతిరేకశ్చ పూర్వవత్. ఏతేన నలాశ్వానాముచ్చైః శ్రవః సామ్యం గమ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః.

దీనికే నారాయణిని అనుసరించి వ్రాసిన మణిప్రభా వ్యాఖ్యానం ఇట్లా ఉంది:- ఉస్ మహరాజ్ నల్‌కే. సహస్రోం ఘోడే ఉస్ తాలాబ్ కే తట్ పర్ విశ్రాంతి లే రహే థే. జిన్‌కీ ఛాయా ఉస్‌కే జల్‌మే పడ్ రహీ థీ. ఉసే దేఖ్‌కర్ ఐసా ప్రతీత్ హోతా థా కి సహస్రోం "ఉచ్చైఃశ్రవా" (ఇంద్రకే ఘోడే, ఉస్‌కే శీతర్ విద్యమాన్ హై ఔర్ ఉస్‌కే తరంగరూపీ చాబుకోంసే తాడిత్ హోకర్ చల్ రహే హైం.

నలాశ్వాలకు ఉచ్చైఃశ్రవ సామ్యం గమ్యం కావడం వల్ల అలంకారంచే వస్తుధ్వని అని మల్లినాథుడు లక్ష్య లక్షణ సమన్వయం చేశాడు. మణిప్రభలో ఈ వివరణమే లేదు. మల్లి నాథుడు అలంకారంగానీ, ధ్వనిగానీ, రసం గానీ వివరించేటప్పుడు లక్ష్య లక్ష్యణ సమన్వయం సాధారణంగా చేస్తాడు. మిగిలిన వ్యాఖ్యాతల్లో ఆ పద్ధతి లేదనిపిస్తుంది.

శ్లో॥ ప్రబోధకాలేఽహని బాధితాని తారాః ఖపుష్పణి నిదర్శయంతీ
నిశాహ శూన్యధ్వని యోగినీయం మృషాజగద్దృష్టమపి స్ఫుటాభమ్.

హేప్రియే! ప్రబోధకాలే జాగరణ సమయే, అథచ సమ్యగ్ జ్ఞానోత్పత్తి సమయే, అహని దినే బాధితాని సూర్యదీప్తి ధ్వస్త కాంతీని కుసుమాని నితరాం దర్శయంతీ అధచ దృష్టాంతీ కుర్వతీ, శూన్యధ్వనౌ బౌద్ధాది శూన్యవాది దర్శనే విషయే-యోగినీ తద్దర్శన రహస్యం జానతీ కాచిత్ప్ర వ్రజితైవేయం నిశా స్ఫుటమాభాతి. తాదృశం దృష్టమపి ప్రత్య క్షేణ ప్రతీయ మానమపి స్థావర జంగమాత్మకం సకలం జగత్ మృషా సత్య మాహ బ్రూతే. బౌద్ధాది దర్శనే హి జ్ఞానస్యైవ బహిర్ఘటాద్యాకార త్వాజ్జ్ఞా నాతిరిక్తం సర్వం మిథేతి తజ్జ్ఞాన యోగిన్యపి ప్రపంచే మిథ్యేతి దర్శయతి తథేయ మపి రాత్రి రహస్య దృశ్యాన్యపి పుష్పతుల్యాని నక్షత్రాణి నిఃయోగాద్గగనే దర్శయతీతి భావః. నిదర్శనం కరోతీవేతి ప్రతీయ మానోత్ప్రేక్షా.

మల్లినాథుని వాక్యరచనకు నారాయణభట్టు వాక్యరచనకు చాలా తేడా ఉంది. మల్లినాథునిది సరళవాక్కు. ఇతని వాక్కుకు అంత సారళ్యం

లేననిపిస్తుంది. నారాయణభట్టు అలంకారాదులకు లక్ష్య లక్ష్యణ సమన్వయం చేయలేదు.

మల్లినాథుడూ శ్రీనాథుడూ సమకాలికులు. నైషధానికి మల్లినాథుని వ్యాఖ్య శ్రీనాథుడు చూడలేదనిపిస్తుంది.

శ్లో॥ అవామా వామార్థే సకల ముభయాకార ఘటనాత్
ద్విధాభూతం రూపం భగవదభిధేయం భవతియత్
తదంతర్మంత్రం మే స్మరహరమయం సేందు మమలం
నిరాకారం శశ్వజ్జప నరపతే సిధ్యతు సతే.

దీనికి మల్లినాథుని వ్యాఖ్య ఇలా ఉంది. నరపతేః హేనరేంద్రః అర్థే ఏకభాగే, అవామా అస్త్రీ పుమానిత్యర్థః; పునః అర్థే అర్ధభాగాంతరే; వామాస్త్రీ; అత ఏవ ద్విధాభూతం స్త్రీ పుంసాత్మకం, ఉభయాకార ఘటనాత్ ఉభయోః ఆకారయోః మేలనాత్, సకలం సంపూర్ణం భగవదభిధేయం భగవద భిధేయం భగవచ్ఛబ్ద వాచ్యం యత్ రూపం భవతి విద్యతే, సేందుమ్ ఇందుకలా సమేతమ్, అమలం నిర్మలం, నిరాకారం పరమార్థతః నిరంశం మంత్రం మంత్రాత్మకం, తద్వత్ గోప్యంవా, హరమయం ఈశ్వరాత్మకం, మే మమ తత్ రూపం, స్వరూప మిత్యర్థః; అంతః అంతః కరణే, స్మర చింతయ; శశ్వత్ నిరంతరం, జప మంత్రాత్మ కత్యాత్ జప రూపేణచ ఉపాసస్వ, సమంత్ర మూర్తి భగవాన్ అర్థనాశ్వరః, తేతవ, సిధ్యతు ప్రసీదతు ఫలతు ఇత్యర్థః.

మంత్రపక్షేతు:_ అర్థే ప్రథమభాగే, అవా ఓకారేణ, మా మకారేణ, ప్రణవేన ఇత్యర్థః; తథా అవామార్థే, అర్థే ఉత్తరభాగే ఒ పి, అవా ఓకారేణః మామ కారేణ చోపలక్షితం; ప్రణవద్వయ సంపుటిత మిత్యర్థః, ఏవముభయా కారఘటనాత్, ఉభయాభ్యాం ఆకారాభ్యాం ఘటనాత్, ద్విధా భూతం హర ఇతి ద్విధా విభక్తం అథవా ఉభయాభ్యా మాకారాభ్యాం ప్రణవ స్వరూపాయాం, ఘటనాత్ సంపుటీ కరణాత్, ద్విధాభూతం ద్వయాకారం భగవదభిధేయం భగవాన్ శివయోః అభిధేయో వాచ్యోయస్వ తత్ శివ వాచకం యత్ రూపం భవతి "ఓం హర ఓం" ఇతి యత్ రూపం నిష్పద్యతే, తత్ హరమయం హకార రేఫాత్మకం; నిరాకారం అశ్చ అశ్చ తౌ ఔ తయారాకారం

స్వరూపం నిర్గతే రహితౌ అకారాహ్వయౌ యస్మాత్ తాదృశం, హకార రకారయో రుచ్చారణార్థం యత్ అకారద్వయం తచ్ఛూన్యం అతఏవ "హ" ఇతి వ్యంజన వర్ణమాత్రాత్మక మిత్యర్థః, తథా ఈచ ఇందుశ్చ తాభ్యామ్ ఇందు భ్యామ్ సహవర్తతే ఇతి తాదృశం సేందుం తురీయ స్వరబిందు సహితం, అమలం నిర్దోషం, సకలం కలయా అర్ధ చంద్రేణ సహితం, మే మదీయం మంత్రం ప్రణవద్వయ సంపుటితం ఓం హ్రీం ఓం ఇత్యాకారకం సారస్వత చింతా మణి మంత్ర మిత్యర్థః-తదుక్తం పారమేశ్వరీ-ఉద్ధారస్తు పరోక్షేణ పరోక్ష ప్రియతాచ్ఛ్రుతేః॥ శివాంత్య వహ్ని సంయుక్తో బ్రహ్మద్వితయ మంతరా॥ తురీయ స్వర శీతాంశురేఖా తారా సమన్వితః। ఏవ చింతామణి ర్నామ మంత్రః సర్వార్థ సాధకః॥ జగన్మాతుః సరస్వత్యా రహస్యం పరమం మతం ఇతి। శివశబ్దేన హకారః వహ్ని శబ్దేన రకారః బ్రహ్మ ద్వితయ మంతరా ప్రణవ ద్వితయ మధ్యే, తురీయ స్వరేణ ఈకారః; శీతాం శురేఖయా అర్థ చంద్రః, తారా శబ్దేన బిందుః ఇత్యర్థః। అంతరిత్యాది పూర్వవత్॥

యంత్రపక్షే:- భగవత్ యోనీవ, అభిధేయం, దృశ్యం యత్ రూపం త్రికోణాఖ్యమ్, ఉభయాకార ఘటనాత్ త్రికోణద్వయ మేలనాత్, సకలం సంపూర్ణం, షట్కోణ మిత్యర్థంః, భవతి, తదంతః తస్యం షట్కోణ స్యాంతర్మధ్యే మంత్రం ఓం హ్రీం ఓం ఇత్యాకారకం। అనంత రోక్తం; నరపతే ఇత్యాది పూర్వవత్, అత్ర దేవతా మంత్ర యంత్రాణాం త్రయాణామపి ప్రకృతత్వాత్ కేవల ప్రకృతి శ్లేషోఽలంకారః। శిఖరిణీ వృత్తమ్.

ఇందులో మల్లినాథుడు 3 అర్థాలు వివరించాడు. 1. దేవతాపరం 2. మంత్రపరం 3. యంత్రపరం. కాని శ్రీనాథునికి దీని అంతు చిక్కలేదు. అందుకే ఈ శ్లోకాన్ని ఇలా తెనిగించాడు.

మ. సకలంబై హిమ రుక్కళా భరణమై సవ్యాప సవ్యార్థయు
గ్మక రూపంబయి శైవమై గతకళంకంబై శివంబై యుపా
సక చింతామణియై ప్రసిద్ధ భగవచ్ఛబ్దాభి ధేయార్థమై
యొక మంత్రంబు మదీయ మొప్పునది నీకుర్వీశ। యేనిచ్చితిన్॥

మూలాన్ని చూడకపోతే శ్రీనాథుని శృంగార నైషధం అద్భుతంగా కనిపిస్తుంది. పై పద్యాన్ని, పై శ్లోకాన్ని చూస్తే మల్లినాథుని వ్యాఖ్యానంతో పద్యాన్ని పోల్చి చూస్తే మల్లినాథునికి అర్థమైనంతగా శ్రీనాథునికి అర్థం కాలేదనిపిస్తుంది.

మూల శ్లోకంలోని కింది శబ్దాల ప్రయోగం అనివార్యం. అవి - అవామావామార్ధే, సకలం, భగవత్, తదంతర్మంత్రం, స్మరహర, సేందుం.

అవామావామార్ధే అన్న దాన్ని శ్రీనాథుడు "సవ్యాపసవ్యార్థ" అని అనువదించాడు. "అవామా" అంటే ఓం. "ఓం" అనే అక్షరం కుడివైపున ఉంది. ఈ అక్షరం పురుషుడు అని మల్లినాథుడు వ్యాఖ్యానించాడు.

శ్రీనాథుని "సవ్యాప సవ్యార్ధ యుగ్మకి" సమాసం ఇందుకు ఎంత మాత్రం పనికిరాదు. "తదంతర్మంత్రం స్మరహరమయం" అన్న పదాలు పద్యంలోకి రాలేదు. ఓం ఓం అను వర్ణాల మధ్య ఉన్న "హ్రీం" అనేది రాదు. "హర" శబ్దం లేకపోవడంవల్ల హకారరేఫాత్మక" మనే అర్థం రాలేదు. శ్రీనాథుని "శైవమై" అన్న శబ్దం ఈ పని చెయ్యలేదు. "సేందుం" వల్ల "ఈకార బిందు సహితం" అని అర్థం వస్తుంది. అది శ్లోకంలో ఉంది. దానికి శ్రీనాథుడు "హిమరుక్కళా భరణమై" అని పద్యములో అనువదించాడు. ఈ సమాసం పై అర్థాన్ని సాధించలేదు. భగవత్, సకలం అన్న శబ్దాలు మాత్రం పద్యంలోకి వచ్చాయి.

దేవతాపరంగానూ, మంత్రపరంగానూ యంత్రపరంగానూ వ్రాసిన ఈ శ్లోకానికి మల్లినాథుని వ్యాఖ్య సమగ్రంగా ఉండి అతని ప్రజ్ఞా పాటవాల్ని చూపిస్తున్నది. కాని శ్రీనాథుని పద్యం మంత్ర పరమూ, యంత్ర పరమూ అయిన అర్థాల్ని సాధించలేదు. శ్రీనాథునికి ఆదృష్టే లేనట్లు ఉంది.

కాళిదాస గిరాం సారం కాళిదాస స్సరస్వతీ.
చతుర్ముఖోఽథవా సాక్షాత్ విదుర్నాన్యేతు మాదృశాః॥

అని కాళిదాసుని గురించి మల్లినాథుడన్నట్లే మల్లినాథుని గురించి నేను చెబుతున్నాను.

—o-o-o—

ఓమ్

మల్లినాథసూరి - జీవాతువు

డా॥ శలాక రఘునాథశర్మ
Reader in Telugu, P. G. Centre, Anantapur

మల్లినాథసూరి మహామేధావి. వ్యాఖ్యాతృశిరోమణి. ఈతని వ్యాఖ్యానముల వైశిష్ట్య మెట్టిదో పరిశీలించుటకై నైషధీయ చరితము యొక్క జీవాతు నామక వ్యాఖ్యానమును నారాయణ పండితుఁడు వ్రాసిన ప్రకాశాభిధాన వ్యాఖ్యతో నొండు రెండు సందర్భములలో తులనాత్మకముగ పరీక్షించుట యీ చిన్న వ్యాసముయొక్క కర్తవ్యము.

ఈ రెంటి తారతమ్యమును గూర్చి కీ॥ శే॥ బృందావనం రామనుజాచార్యులుగారును, శ్రీయుతులు గుమ్మా శంకరరావుగారును తమ "మల్లినాథసూరి జీవితము-రచనలు" అను గ్రంథమున కొంత చర్చించి యున్నారు. వారు స్పృశింపని రెండు మూడు సన్నివేశములను నేనిట గ్రహింతును. మహోపాధ్యాయ శ్రీ కె. ఎల్. వ్యాసరాయశాస్త్రిగారు ఈ విషయమునుగూర్చి యిట్లు వ్రాసిరి.

"అస్య మహాకావ్యస్య వింశత్యధికాని వ్యాఖ్యానాని తాల పత్రగతా న్యుపలభ్యన్తే. తేషు నారాయణపణ్డితేన విరచితం నారాయణీయ మితి కర్తృనామ్నా వ్యపదిశ్యమానం ప్రకాశాభిధానం వ్యాఖ్యానం సంప్రతి ప్రచారగతం దృశ్యతే. తస్మింశ్చ వ్యాఖ్యానే యద్వా యద్వా యద్వేతి పక్షశత మవలంబమానేన మహాపణ్డితేన స్వప్రతిభా గోచరాః సర్వేఽప్యర్థాః ప్రతిపాద్యన్తే, నతు కవే ర్వివక్షితాః. కవే ర్వివక్షితానా మర్థానాం సరలయా గత్యా ప్రతిపాదనే, కవి సమ్మతానాం పాఠానా ముల్లేఖనేచ మల్లినాథ మహా మహోపాధ్యాయ ఏవ నితరాం ప్రసిధ్యతి. తేన నిర్మితైషా జీవాతు సమాఖ్యా వ్యాఖ్యా గ్రన్థగ్రన్థి రుద్గ్రన్థయన్తీ నైషధం పిపఠిషూణాం మహాన్తంభారం లఘూకరోతి".

[ప్రస్తావన - R. S. Vadhyar's Edition - 1930]

ఈ వాక్యములలో తారతమ్య నిరూపణము విస్పష్టముగా చేయఁబడినది. మఱియు చౌఖంబావారు ప్రచురించిన జీవాతు మణిప్రభా వ్యాఖ్యా సమలంకృత నైషధగ్రంథ భూమికయందు పండిత శ్రీ హరగోవిందశాస్త్రి గారు కూడ ఈ విషయమునుగూర్చి యిట్లు వక్కాణించిరి.

"ఇన్ టీకాఓం మేఁ మ. మ. నారాయణ భట్ట రచిత్ నైషధ ప్రకాశ్ తథా మ. మ. మల్లినాథ రచిత్ జీవాతు నామ్‌కీ టీకాఓం కో విద్వానోఁనే సర్వశ్రేష్ఠ మానా హై........ ఇన్ దోనోం టీకాఓం మేఁ నారాయణ టీకా విస్తృత్ ఏవం ఖండాన్వయ్ ముఖ్‌సే లిఖీగయీ హై ఔర్ జీవాతు టీకా సంప్రతి ప్రచలిత్ దణ్డాన్వయ్ ప్రణాలీసే లిఖీ గయీ హై". (పుట 28)

స్థూలముగా పండితాభిప్రాయము లిట్లున్నవి. ఈ యభిప్రాయము లను ఉదాహరణముఖమున సమన్వయించి చూతము. వ్యాఖ్యాత యెప్పుడును కావ్యార్థ సౌగమ్యమునకై ప్రయత్నించవలయును కవి హృదయావిష్కా రమును గావింపవలయును. నిష్కారణముగా విషయబాహుళ్యమును జేర్చి నచో పాఠకునకు గ్రంథమునందు వైషమ్య మేర్పడు ప్రమాదము గలదు. ఉదాహరణమునకు ప్రథమ సర్గ ప్రథమ శ్లోకమునే గ్రహింపవచ్చును. [ఇచ్చటనొక మనవి. నారాయణీయ వ్యాఖ్య మూలము నాకు లభ్యము కాలేదు. దాని అనువాద ప్రాయమైన హిందీ భాషాత్మక మణిప్రభ యిట ని పరిశీలనలో గ్రహింపఁబడుచున్నది].

"నిపీయ యస్య క్షితి రక్షిణః కథాం తథాద్రియన్తే నబుధాః సుధా మపి" అనుదానికి నారాయణీయ వ్యాఖ్యా హిందీ భాషానువాద మిట్లున్నది. "పృథ్వీపాలక్ జిన్‌కీ కథాఓం కా సమ్యక్ ప్రకార్‌సే పాన్‌కర్ విద్వాన్ లోగ్ (యా-అమృత్‌భోజీ దేవతా లోగ్) అమృత్ కా వైసా (నల్‌కీ కథాకే సమాన్) ఆదర్ నహీఁ కర్‌తే హైఁ........అథవా జిన్‌కీ కథాకా సమ్యక్ ప్రకార్‌సే పాన్‌కర్ (వృష్ట్యాదికే ద్వారా) వృథ్వీ కీ రక్షా కర్‌నేవాలా దేవ్ అమృత్ కా భీ వైసా ఆదర్ నహీ కర్‌తే....అథవా జిన్‌కీ కథాకా సమ్యక్ పాన్‌కర్ దేవ్ సుధామయ్ అర్థాత్ చంద్రమా మేఁ భీ వైసా ఆదర్ నహీ కర్‌తే........" అను విధముగా 'అథవా'లు మొత్తమైదున్నవి. అనగా పక్ష పంచక మిట ప్రతిపాదింపఁబడిన దన్నమాట. ఇట్లు అనేక పక్షములను

ప్రదర్శించుటవలన అభ్యాస దశలోనున్న విద్యార్థికి అర్థవిషయమైన నిశ్చయ జ్ఞానము గలుగుట దుష్కరము. మల్లినాథుని ధోరణి చూడుడు. అతడు యస్య క్షితిరక్షిణః కథా ముపాఖ్యానం నిపీయ నితరా మాస్వాద్య బుధా స్తద్‌జాః సురాశ్చ సుధా మపి తథా యథేయం కథా తద్వదిత్యర్థః నాద్రియన్తే 'సుధా మపేక్ష్య బహుమన్యన్తే' ఇతి యావత్" అని మాత్రమే వ్రాసెను. ఇచట కవి కింతమాత్రమే వివక్షిత మని వ్యాఖ్యాతృ నిష్కర్ష. మఱియు 'నిపీయ' అనుపదమునకు ప్రకాశాను వాదరూప మణిప్రభ 'పాన్‌కర్-తాత్రి' అను నర్థమును ప్రదర్శించినది. కాని సూరి సప్రమాణముగ తర్కించి ఆస్వాదించుట యనునర్థమును గైకొనెను. నిపీయ-నితరా మాస్వాద్య, పీఙ్ స్వాదే క్త్వల్యబాదేశః నతు పిబతేః, ఇల్యపీతి ప్రసేధాదీ త్త్వాసంభవాత్" ఇట్లు అస్వాదించుట యను నర్థము వ్యాకరణ సమ్మత మగుటయే కాదు రస గ్రహణ పారీణుల కదియే రుచించును.

మఱియు నారాయణిలో "...లకథలో అమృతముకంటె అధిక తరమైన మాధుర్యము కలదు కావున ఇది అధిక శృంగార పూర్ణము. కావున నే దమయంతి ఇంద్రాది దేవతలను తృణీకరించి నలుని వివాహమాడె' నను తాత్పర్యము వ్యాఖ్యానింపబడినది. మల్లినాథుడీ యర్థమును గ్రహింపలేదు. దీనికి కారణ మిట్టిదై యుండును. ఈ శ్లోకమున చెప్పబడిన నలుని కథ యనగా దమయంతీ సహిత నల కథయే. అమృతా స్వాదనముకంటె రుచి మత్తరమైన యాస్వాద విశేషము దమయంతీ సహిత నల కథయందే కలదు. దమయంతీ కరగ్రహణము చేయక పూర్వము ఉన్న స్వభావ ధీరణాత్మక కథా విశేషమునకు ప్రసిద్ధి లేదు. కావున దమయంతి దేవతల నీకారణముగా తృణీకరించె ననుటకు బలము చాలదు. మఱియు -

"కర్కోటకస్య నాగస్య దమయంత్యా నలస్యచ,
ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః, కీర్తనం కలినాశనమ్".

అను శ్లోకముకూడ నీతాత్పర్యమునే ప్రతిపాదించుచున్నది. ఇందు పేర్కొనఁ బడిన వ్యక్తులందఱు దమయంతీసహిత నలకథయందే గోచరింతురు. మల్లినాథ సూరి యిట్టి సంభావనముచేతనే కాంబోలు నారాయణ పండితుఁడు వ్రాసిన యర్థ విశేషమును గ్రహింపలేదు. అట్లు గ్రహింపకుండుటయే సముచితమని పై వివరణము వలన నిరూపిత మగుచున్నది.

ద్వితీయ శ్లోక వ్యాఖ్యలో మల్లినాథుఁడు "ఇహ కీర్తేః సితాత పత్రిత్వ రూపణం పూర్వోక్త ఏపి సువర్ణ దండ వైశిష్ట్యాత్ రాజ్ఞశ్చ గుణా ద్భుతత్వేన వైచిత్ర్యాత్ న పునరుక్తిదోషః" అని వక్కాణించెను. ఇట్టిది ముఖ్యముగా ఆపేక్షితము. వ్యాఖ్యాత నొక్కి వక్కాణింపనిచో సాధారణ పాఠకునకు దోషమే భాసిల్లును గాని పరిహారము తోఁచదు. ప్రకాశ వ్యాఖ్య యందిట్టిది గ్రహింపఁబడలేదు. ఇట్టి ప్రయత్నమును సూరి యవసరమైన తావు లందెల్ల చేయుచునే యుండును. ఈ క్రింది శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు సూరి కవి దోషము నెట్లు కప్పిపుచ్చెనో చూచినచో యాతని హృదయ వైశాల్యము గోచరమగును.

సమ మేణ్ణమ ధైర్యదాపణే
తులయన్ సౌరభలోభ నిశ్చలమ్,
పణితా న జనారవై రవై
రపి కూజన్త మలిం మలీమసమ్" 2.92

ఇచ్చటః కవి నిశ్చలముగా నున్న తుమ్మెద ధ్వని చేయునట్లు వ్రాసెను. ఇది యసంభవము అనరాదు గాని ప్రామాదికము. కాని మహత్పరి వాదశీలము మల్లినాథునియందు మచ్చునకైనను గానము. అతఁడు కవియందుఁ గాని, కావ్యమునందుగాని గౌరవమును ఈ షన్మాత్రము చెదరనీయఁడు. కావుననే మల్లినాథుఁడిట్లు వ్రాసెను. "ఇహ నిశ్చలస్యాలేః గుంజనం కవినా ప్రౌఢవాదే నోక్త మిత్యనుసం ధేయమ్". ఇట్టి మాటలు భాష్యకారోక్తులను స్మరింపఁజేయుచు తెచ్చెను. నారాయణ పండితుఁడు ఈ విషయమును చెప్పి నట్లులేదు.

మల్లినాథుఁడు శ్లోక వ్యాఖ్యాన సందర్భములలో సముచిత సన్నివేశములలో అతి సంక్షిప్త వాక్యములతో కవి హృదయమును చక్కగా నిరూపించును ఆ వాక్యములు రస గుళికలు. క్రింది యుదాహరణమున నట్టి శ్రేణిని పరికింపఁదగును.

తస్యైవ వా యాస్యసి కిం న హస్తం
దృష్టం విధేః కేన మనః ప్రవిశ్య,
అజాత పాణిగ్రహణాసి తావద్
రూప స్వరూపాతిశ యాశ్రియశ్చ 3.47

దీనికి మల్లినాథుని వ్యాఖ్య యిట్లున్నది —

"అధపున రస్యాః నలపాప్త్యాశాం జనయన్నాహ-తస్యైవేత్యాది-యద్వా, తస్య నలస్యైవ హస్తం కిం న యాస్యసి – యాస్యస్యేవేత్యర్థః కే న విధే ऽస్మినః ప్రవిశ్య దృష్టమ్. విధ్యాను కూల్య మపి సంభావిత మితి భావః. కుతస్తావ దద్యాపి అజాత పాణిగ్రహణా అకృతవివాహా అసి? తవాయం వివాహ విలంబో నల పాణి గ్రహణార్థ ఏవ కిం న స్యాదితి భావః. కించ రూపం – సౌందర్యం, స్వరూపం–స్వభావః శీల మితి యావత్, తయో రతి శయః ప్రకర్షః తస్యా శ్రియ శ్చాసి, యోగ్యగుణాశ్రియత్వాచ్చ తద్ధస్తమేవ గమిష్యసీతి భావః".

ఇంట్లిం దొక్కొక్క వాక్యమును పలకుటలో వక్తృ తాత్పర్య మెట్టిదో సూరి లలిత సుకుమార సంక్షిప్త వాక్యములతో మనోజ్ఞముగా వివరించెను. సూరి వివరించిన విధ్యానుకూల్య సంభావనయు, వివాహ విలంబనము నలపాణి గ్రహణార్థమే యనుటయు నీ వ్యాఖ్యయందు గోచ రింపవు. మఱియు "రూపస్వరూపా తిశ యాశ్రియశ్చ" అనుచోట "రూప స్వరూప" అనుదానిని సూరి ద్వంద్వముగా గ్రహింపఁగా నారాయణ పండి తుఁడు షష్ఠీసమాసముగా గ్రహించి అత్యధిక సుందరమను నర్థమును చెప్పెను. కాని సూరి నిర్ణయమే సముచితము. అతఁడు స్వరూప శబ్దమునకు స్వభావమని యర్థము చెప్పి 'శీలమితి యావత్' అని నిష్కర్ష చేయుటచే సందర్భమున కెంతయో దీప్తి వచ్చెను. వివాహ సందర్భమున రూపముతో పాటు శీలమునకు ప్రాధాన్యము గలదు. 'యత్రాకృతి స్తత్రగుణాః' అను మాట సార్వత్రికము కాదని మన కనుభవగోచరమైన విషయము. కావలయు నన్నచో కైక, సత్యభామ, సుధేష్ణ మున్నగువారిని స్మరింపవచ్చును. సూరి సూక్ష్మేక్షిక యిట్టిది.

ధ్వన్యలంకారాది వివేచనము, సమన్వయము, తిరుగులేని పరిష్కా రములు, కవితాత్పర్య నివేదనము, శబ్దశక్తి మర్మజ్ఞత, శాస్త్రములందు సుని రూఢ పాండిత్యము, అన్నిటికి మించి తనకు తెలిసినదెల్ల వ్యాఖ్యానములందు గుప్పింపవలయునను కాల్యము లేకపోవుట మున్నగునవి సూరి వ్యాఖ్యానము లలోని విశిష్టగుణములు. కావుననే యవి కాలపరీక్షకు నిలిచి–నిలుచుటయే కాదు – సమానములలో నుత్తమ శ్లోకములై తలయెత్తుకొని మనగలుగుచున్నవి.

నైషధీయ చరితము - మల్లినాథుని వ్యాఖ్యా వైశిష్ట్యము

శ్రీమతి యన్. అన్నపూర్ణ
Lecturer in Sanskrit,
Badruka College of Commerce,
Hyderabad.

నైషధ కావ్యమునకు 45 వ్యాఖ్యలుండుటయు, అందొకటి ఆంధ్రుడైన మల్లినాథుని దగుటయేగాక, పరమ ప్రామాణికముగా గ్రహింపబడుట, ఆంధ్రులకు గర్వకారణము.

మల్లినాథుడు వ్యాకరణ, న్యాయ, మీమాంస, వైశేషికాదులందు కూలంకష ప్రజ్ఞ కలవాడు. సర్వ విద్యా ప్రవచనంలో నిష్ణాతుడు. ఆయా వ్యాఖ్యానాలను పరిశీలించినచో నాతని పాండిత్య ప్రకర్ష స్పష్టమవుతుంది.

గ్రంథ గ్రంథులతో నిండి, సామాన్యుల కందుబాటులోలేని నైషధ కావ్యగ్రంథులను విడదీసి, రస, భావ, ధ్వన్యలంకారాదులను పండిత పామరుల కందించిన మల్లినాథుని జీవాతువుచేతనే, శ్రీ హర్షుని కవితా మాధుర్యము, సర్వ రసిక జనామోదము నందినదనుట సత్యదూరము కాదు. మల్లినాథుడు తన వ్యాఖ్యా ప్రారంభంలో రస, భావ, గుణార్థ దోష ధ్వన్యలంకృతి రహస్య విదులకు మోద హేతువని పేర్కొంటాడు.

అంతేగాక శ్రీ హర్షుని వాణి దుర్వ్యాఖ్యా విషార్తమైనదనీ, తన జీవాతువుచేత పునరుజ్జీవింప చేశానని అంటాడు.

వ్యాఖ్యానాలలో పూర్వ వ్యాఖ్యాతలను ఖండించటం, స్వమతాన్ని నిర్భయంగా ప్రకటించటం, పాఠాంతరాలలోగూడ ప్రామాణమైన వానినే పరిగ్రహించుట యతనికి పరిపాటి.

ఎంతటి క్లిష్ట విషయాన్నైనా, అతి సూక్ష్మంగా సరళంగా వివరించుట, ఆయా శాస్త్ర విషయాల్ని కూలంకష్షంగా చర్చించుట, అలంకార లక్ష్య లక్షణ సమన్వయము చేయుట, శ్లేషాది గుణములను, వ్యంగ్య వైభవమును, భావ గాంభీర్యమును ప్రదర్శించుట, అన్యూనా తిరిక్తముగా కవి హృదయాన్ని చిత్రించుట ఆయన ప్రత్యేకత వాచ్యార్థమున కవగతముగాక, శ్లేష భూయిష్ఠ మైన భావ గాంభీర్యముల శ్లోకములనుగూడ సూక్ష్మమైన పద్ధతిలో వ్యాఖ్యానించుట కానగును.

"మనస్తుయం నోజ్ఝతి జాతు యాతు
మనోరథః కంఠపథం కథం సః
కానామ బాలా ద్విజరాజ పాణి
గ్రహణాభిలాషం కథయే దభిజ్ఞా" (III 59)

ఇట నలునిపై దమయంతికి అనురాగ మున్నదో లేదో వాచ్యార్థము నకు స్ఫురించదు. వాచ్యార్థము నలుని ప్రసక్తియే తన కవసరము లేదనెడి భావవ్యక్తీకరణముపలక్షణము కాగా, "ద్విజరాజ పాణిగ్రహణాభిలాషం" అను పదచ్ఛేదము నలునితో పాణి గ్రహణేచ్ఛను వ్యక్తపరచుచున్నది. మల్లినాథుని వ్యాఖ్య గుంభనమైన ఈ అర్థమును స్పష్టీకరించినది.

మల్లినాథుని వ్యాకరణ శాస్త్రాధికారం, ప్రమాణ వచనాలను ల్లేఖించటంద్వారా నిరూపితమవు తూంటుంది. వ్యాకరణ పాండితీసమగ్రతలో శ్రీ హర్షునికి దీటువోనివాడు మల్లినాథుడు.

"ఇహ కిముషసి, పృచ్ఛాశంసి, కింశబ్దరూప
ప్రతినియమిత వాచా, వాయసేనైషపృష్టః
భణపణి భవశాస్త్రే తాదజః స్థానినే, కా
వితి విహితతుహీ వాగుత్తరః కోకిలోఽభూత్"

పాణినీయ వ్యాకరణ శాస్త్రములో "తుహి" అనెడి లోట్ప్రత్యయములకు బదులుగా "తాతఙ్" అనునది వచ్చునని "తుహ్యోస్తాతఙ్ శిష్యన్యతరస్యామ్" అను సూత్రముచేత చెప్పబడినది. కాకి ప్రాతఃకాలమున "కా" అను ధ్వని

చేత "తాతజ్"కు స్థానివద్భావము లేపియని యడిగినదనియు, దానికి కోకిల బదులు చెప్పినదో యనునట్లు "తుహీ" యని యరచిన దనెడి భావము ప్రభావిత మగునట్లు వైతాళికుల మేలుకొలుపు సందర్భమున శ్రీ హర్షుని వ్యుత్పత్తి ప్రదర్శితమైనది. మల్లినాథుడు పాణినీయ సూత్రమును ప్రవచించుచు వ్యాఖ్యానించాడు.

నైషధ కావ్యాన్ని వ్యాఖ్యానించడం అంటే శాస్త్ర గ్రంథాలను వ్యాఖ్యానించడమే. గ్రంథకర్త అనేక శాస్త్రాల్ని కావ్యంలో ప్రవేశపెట్టగా, ఆయా విషయాలను సప్రమాణంగా, సోదాహరణంగా వివరించి, తన అపార శాస్త్ర పాండితిని వెల్లడించాడు మల్లినాథుడు.

స్వయంవర సభావర్ణనమున రాజులు తాము స్వయము రత్నములై యుండి, మూర్ధములందు రత్నములు ధరించారని పేర్కొనుచు శ్రీ హర్షుడు, స్వప్రకాశమైన పరమాత్మ బోధము స్ఫురించుటకు బోధాంతరము వాంఛనీయము కాదను, ఉత్తర మీమాంసా ప్రవచనమును పేర్కొనగా మల్లినాథుడు మీమాంసా శాస్త్ర ప్రమాణముతో సరళంగా వ్యాఖ్యానించాడు. (చూ X 63)

నలునకు సరస్వతీదేవి చింతామణి మంత్రస్వరూపమును, వివరించు సందర్భమున శ్లేషబంధురమైన శ్లోకము గలదు. దేవతా మంత్ర, యంత్ర, స్వరూపాదికమును శ్రీ హర్షుడు ఒక్క శ్లోకమున సంతరించుట అపూర్వ సృష్టి కాగా, మల్లినాథుని వ్యాఖ్య మరింత అద్భుతావహమైనది.

అవామా వామార్ధే సకల ముభయాకార ఘటనా
ద్విధాభూతం రూపం భగవదభి దేయం భవతియత్
తదన్తర్మన్త్రం మే స్మరహర సేందు మమలం
నిరాకారం శశ్వ, జ్జపనరపతే, సిద్ధ్యతుస

(85 శ్లో. 14 స.)

"నరపతే, హే నరేంద్ర అర్థే ఏక భాగే, అవామా, అస్త్రీ, పుమానిత్యర్థః, పునః అర్థే, అర్థభాగాన్తరే, వామా స్త్రీ

అత ఏవ ద్విధాభూతం, స్త్రీ పుంసాత్మకం ఉభయా కారఘటనాత్,
ఉభయోః ఆకారయోః మేలనాత్

సఫలం సంపూర్ణం భగవదభిదేయం, భగవచ్ఛబ్ద వాచ్యంయత్ రూపం భవతి విద్యతే, సేన్దుమ్, ఇన్దుకలా సమేతమ్, అమలం నిర్మలం, నిరాకారం పరమార్థతః, నిరంశం, మన్త్రం, మన్త్రాత్మకం, తద్వత్ గోప్యంవా హారమయ

మన్త్రపక్షేతు :— అర్థే ప్రథమ భాగే, అవా, ఓకారేణ, మా మకారేణ, ప్రణవేన ఇత్యర్థః తథా అవామార్ధే అర్థే ఉత్తర భాగేఽపి, అవా ఓకారేణ, యామకారేణ చోపలక్షితమ్. ప్రణవద్వయ సంపుటిత మిత్యర్థః।

ఏవముభ యాకారఘటనాత్, ఉభయాభ్యామ్ ఆకారాభ్యామ్ ఘటనాత్ సంయోగాత్, ద్విధాభూతం హారఇతి. ద్విధా విభక్తమ్, అథవా, ఉభయాభ్యా మాకారాభ్యాం ప్రణవ స్వరూపాయాం ఘటనాత్, సంపుటీకరణాత్ ద్విధాభూతం ద్వయాకారం భగవదభిదేయం.

భగవాన్ శివః అభిధేయో వాచ్యో యస్యతత్ శివవాచకం యత్ రూపం భవతి, ఓం హార, ఓమ్ ఇతియత్ స్వరూపం నిష్పద్యతే, తత్ హారమయం, హకార రేఫాత్మకమ్ నిరాకారమ్, అశ్చ అశ్చ తౌ, ఔ, తయోరాకారం స్వరూపం నిర్గతౌ, రహితే అకారద్వయే, యస్మాత్ తాదృశం హకార, రకారయో రుచ్చారణార్థం యత్ అకార ద్వయం తచ్ఛూన్యమ్, అత ఏవ, 'హ్ర' ఇతి వ్యంజన వర్ణ మాత్రాత్మక మిత్యర్థః. తథా 'ఈ' చ ఇన్దుశ్చ తాభ్యాం సహవర్తతే, ఇతి తాదృశం సేన్దుం తురీయ, స్వరబిన్దుసహితమ్, అమలం నిర్దోషం, సకలం కలాయా అర్ధ చంద్రేణ సహితమ్, మేమదీయం, మంత్రం ప్రణవద్వయ సంపుటితమ్ ఓం, హ్రీం, ఓమ్ ఇత్యాకారకం, సారస్వత చిన్తామణి మన్త్ర మిత్యర్థః :— తదుక్తం, పరమేశ్వరం, ఉద్ధారస్తు పరోక్షేణ పరోక్ష ప్రియతాశ్రితేః। శివాన్త్య వహ్నిసంయుక్తో బ్రహ్మ ద్వితయ మన్తరా। తురీయ స్వర శీతాంశు రేఖాతారా సమన్వితః। ఏష చిన్తామణిర్నామ మంత్రః సర్వార్థ సాధకః। జగన్మాతుః పరస్యాత్మ రహస్యం పరమం మతమ్, ఇతి. శివశబ్దేన హికారః వహ్ని శబ్దేన రకారఃబ్రహ్మ

ద్వితయ మన్తరా ప్రవణ ద్వితయ మధ్యే తురాయ స్వరేణ ఈకారః, శీతాంశు రేఖయా అర్ధచంద్రః.

తార శబ్దేన బిందుః ఇత్యర్థ-అన్తరిత్యాది పూర్వవత్ యన్త్రి పక్షే-భగవత్ యోనీవ అభిదేయ దృశ్యం, యత్ రూపం త్రికోణాఖ్యామ్, ఉభయాకార ఘటనాత్, త్రికోణ ద్వయమేలనాత్ సకలం సంపూర్ణం, షట్కోణమిత్యర్థః భవతి, తదన్తః, తస్య షట్కోణ స్యాన్తర్మధ్యే మన్త్రిమే ఓం, హ్రీం, ఓమ్ ఇత్యా కారకమ్. అనన్త రోక్తం నరపతే ఇత్యాది పూర్వవత్, అత్రదేవతా, మంత్ర యంత్రాణాం త్రయాణా మపి ప్రకృతత్వాత్.

ఈ విధంగా శ్రీ హర్షుని అంతరంగమును ప్రతిబింబింప జేసేదిగా మల్లినాథుని వ్యాఖ్య సాగినది. పండితామోదము పొందిన, నారాయణ పండిత, చండూ పండితుల వ్యాఖ్యానంతో పోల్చి చూచినట్లయితే, మల్లినాథుని వ్యాఖ్యా వైశిష్ట్యము స్పష్టమవుతుంది.

ఈ శ్లోకానికి నారాయణ పండితుడు, ఈ చిన్తామణి మంత్రము, భువనేశ్వరీ మంత్రంగా కూడ పేర్కొన బడుతుందని పేర్కొనుచు తాంత్రిక శాస్త్రోదాహరణ నిచ్చెను.

శివాన్తో వహ్ని సంయుక్తో బ్రహ్మద్వితయ మన్తరా
తురాయ స్వర శీతాంశు రేఖా తారాసమన్వితః
ఏష చిన్తామణిర్నామ మన్త్రః సర్వార్థ సాధకః
జగన్మాతుః సరస్వత్యా రహస్యం పరమం మతమ్.

(శివ = హ; వహ్ని = ర; బ్రహ్మన్ = ప్రణవ; తురాయస్వర = ఈం, శీతాంశురేఖా = చంద్ర; తారా = బిన్దు)

అతని వ్యాఖ్యాన మీ విధముగా నున్నది. అహం ఓంకారేణ కృత్వా యద్రూపంభవతి, సహ కకారలకారాభ్యామ్ వర్తతే ఇతి సఫలమ్ । అన్యచ్చ

తథా హరమయం హరయుక్తం యద్రూపం భవతి తతశ్చ సఫలం హర మయం ఏతదన్తం పదద్వయం కథం భూతం.

ద్విధాభూతం కస్మాత్ ఉభయాకార ఘటనాత్ ఉభయాకార యోర్జా యనాత్। పునః కింవిశిష్టం భగవదభిదేయం భగవతీ ఈర్లక్ష్మీస్తయా సహాభి దియతే ఇతి భగవదభిదేయం తత్సహితం ఇత్యర్థః। తథాసేన్దుం ఇన్దు సంయుక్తం క్రియతే తథా వామార్థే మా సంయుక్తం వ్యంజన మకార సహిత మిత్యర్థః।

పునః కీదృగ్ అమలం శ్వేతరూపమ్। మమ మన్త్రి స్తన్మే మన్త్రిత్వ మన్త్రశ్చిత్తే స్మర జపచ।

ఈ వ్యాఖ్యానమును పరిశీలించినచో, నారాయణ పండితుని మత మున ఓం, హ్రీం, ఓం కాక ఓం, క్లీం, హ్రీం, గా ఈ మంత్రి స్వరూ పము కానగుచున్నది. చండూ పండితుని యభిప్రాయముకూడా నతనితో సంవదించు చున్నది. గమనించుడు.

వామే అర్థే వామ పక్షార్థే ప్రథమమ్ అవా ఓకారేణ తథా మామ కారేణ ఓంకారేణే త్యర్థః। యత్ రూపం ద్విధా ద్విప్రకారం భూతం సత్ ద్వితీయేన ఓంకారేణ దక్షిణార్థేఽపి భూతం ప్రాప్తం భగవదభిదేయంభవతి బ్రహ్మ వాచకమ్। కింభూతమ్-ఉభయాకారస్స ఓంకార ద్వయస్య ఘట నాత్ మేలనాత్ సకలమ్ తదన్తః తయోః ఓంకారయో రన్తర్మధ్యే హర మయ మీశ్వరమయ మన్త్రం మమ స్మర। అథ చ హకారో రేఫాకారో మకార ఈకారశ్చ। చతుష్టయేఽపి అకార ఉచ్చారణార్థః ఈకారస్య పురతః అకార స్య సుఖో చ్చారణార్థేయ ఆదేశే హ్రీం కారః। ఉభయపక్షే ఓంకారేణ సంపుటిత ఇత్యర్థః। సేన్దుమ్ అర్థమాత్రా యుక్తం అథవా హర మయ మితి మయట్ప్రత్యయః। అథవా సేన్దు మితి ఈశ్వరమ్। ఈ ఇన్దుశ్చ తాభ్యాం సహవర్తతే సేన్దుః తంతథాఏతావతా ఈ కారోఽ నుస్వారశ్చ లబ్ధః। అమలం నిరాకారాం చాన్తర్జప। హే నరపతే సతే తవ సిద్ధ్యతుమే మమదేవ్యా భారత్యా మన్త్రః సిద్ధ్యతు-సారస్వతో మన్త్రః.

అథవా యద్రూపం భగవత్ యోని సదృశాకారం త్రికోణ యన్త్ర మయం భవతి। కింభూతమ్ - ఉభయాకార ఘటనాత్ ద్విధాభూతం, త్రికోణ యన్త్ర ద్వయ ఘటనాత్ షట్కోణ యన్త్రం తదన్తః మధ్యే మేమంత్రం స్మర హర మయమ్ హకార రేఫ మయమ్। సకలమ్ కకార లకార సంయుక్తమ్। అవా ఓకారేణమా మకారేణ త్రిష్వపి అక్షరేణ బిన్దునా (సహ వర్తమానమ్) తథా యత్ర అర్థే వామా అస్తి। వామా శబ్దేన స్త్రీ ప్రత్యయ ఈకార లక్ష్యతే అయ మభిప్రాయః। షట్కోణం యంత్ర మధ్యే పూర్వం ప్రణవ స్తతః క్లీం హ్రీం।

అథవా అవామా న శక్తిః అపరా వామానామ శక్తిః ఇతి ద్వౌ అర్థౌ। ఏతత్స్వరూపం ద్విధాభూతమ్। ఉభయాకార ఘటనాత్ యోన్యర్థాకార రూపద్వయ మేలనాత్ సఫలమ్ సంపూర్ణమ్ సత్ యత్ రూపం భగవత్ యోనివత్ తదన్తర్యన్త్రం స్మర ఇతి శేషం పూర్వవత్.

అథవా యస్య రూపస్యార్థే అవామా అప్రతికూలా వామా పార్వతీ అస్తి తత్ హరమయమ్ ఉభయాకార ఘటనాత్ సకలమ్ అర్థనారీశ్వరం సేన్దుం సచన్ద్రం మన్త్రం గోప్యం రహస్యం నిరాకారం స్మర జపస్తుహి చిన్తయచ.

ఇది మల్లినాథుని వ్యాఖ్యా వైదుష్యము దిఙ్మాత్ర పరిశీలన మాత్రమే. ఆ మహనీయుని వైదుష్యము అనుభవైక వేద్యమేగాని, అనిర్వచనీయము, అనన్య సామాన్యము. గీర్వాణ వాణి నలరించిన సరణి యతని లోకోత్తర వ్యక్తిత్వానికి నిక షోపలము.

